

УДК:94:002.6(575.171)

Дилафруз АТАМУРАТОВА,
Урганч давлат университети ўқитувчиси
E-mail: atamuratovadilafuz@gmail.com

УрДУ доценти, т.ф.д. У.И. Абдуллаев тақризи асосида

1941-1945 ЙИЛЛАР ХОРАЗМ МАТБУОТИДА СИЁСИЙ ҲАМДА ҲАРБИЙ-СИЁСИЙ МАСАЛАЛАР АҲАМИЯТИ ВА ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Мақолада 1941-1945 йилларни қамраб олган Хоразм матбуоти мисолида сиёсий, ҳарбий-сиёсий масалалар аҳамияти ва таҳлили қўриб чиқилди. Келтирилган маълумотлар ташки сиёсат, ҳарбий таълим, фронт билан боғлиқ янгиликлар, жанговор ҳаракатлар, фашизм устидан ғалаба қозонишда Хоразм халқининг фронт учун қилган хизматлари, жаҳон уруши якунлари, яъни ўлка матбуоти асосида ёритилган халқро трибунал бўйича хабарлар ўрин олиб, ҳарбий-сиёсий, ташки сиёсат бўйича хабарлар ТАСС берган маълумотлар асосида ёритилганлигига аҳамият берилди. Мақолада, ўлка хотин-қизларининг доимий ишларидан ажралмаган ҳолда ҳарбий ҳаракатларга тайёргалик бўйича ҳарбий таълим билан ҳам банд эканликлари матбуотда батафсил ёритиб ўтилганлиги кўрсатиб берилган.

Калит сўзлар: Ҳарбий-сиёсий хабарлар, матбуот, ТАСС (УзТАГ), муҳофаа фонди, меҳнат фронти, фронт хабарлари, ҳарбий таълим.

1941-1945 ГГ. ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ В ХОРЕЗМСКОЙ ПЕЧАТИ: ЗНАЧЕНИЕ И АНАЛИЗ

Abstract

In this article examined political, military-political issues, their importance and analysis on the example of the Khorezm press covering the years 1941-1945. Information on foreign policy, military education, frontline news, hostilities, the Khorezm people's contribution to the victory over fascism, the outcome of World War II, it was noted that the reports were based on information provided by TASS. The article notes that the women of the province are also engaged in military training in preparation for military operations, in addition to their regular work.

Key words: Military-political news, press, TASS (UzTAG), defense fund, labor front, front reports, military training.

1941-1945 ГГ. ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ В ХОРЕЗМСКОЙ ПЕЧАТИ: ЗНАЧЕНИЕ И АНАЛИЗ

Аннотация

В данной статье рассмотрены политические, военно-политические вопросы, их значение и анализ на примере хорезмской прессы, охватывающей 1941-1945 годы. Информация о внешней политике, военное образование, фронтовые новости, боевые действия, вклад хорезмийцев в победу над фашизмом, итоги Великой Отечественной войны, отмечено, что сводки основаны на информации, предоставленной ТАСС. В статье отмечается, что женщины региона, помимо своей основной работы, также занимались военной подготовкой.

Ключевые слова: Военно-политические новости, пресса, ТАСС (УзТАГ), фонд обороны, трудовой фронт, фронтовые новости, военная подготовка.

Кириш. Газетанинг ўзига хос хусусияти – воқеа ва жараёнларни ёритишдаги тезкорлиги ва ҳозиржавоблиги-дадир. Бу ҳар бир газета жамоасидан ўта фаол бўлишни талаб этади. Шунинг учун ҳам газетада профессионал журналистлар билан бирга, жамиятнинг ҳамма ижтимоий гуруҳлари вакиллари, мухбирлар, штатсиз муаллифлар фаоллигига ниҳоятда эҳтиёж катта. Зотан, бундай фаоллик ва жонбозлик ҳар қандай газетани жамият ҳаётининг томир уришини белгилайдиган матбуот ва ахборот соҳасига айлантиради [1].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. “Инқилоб қуёши” газетасининг давомчиси бўлган “Хоразм ҳақиқати” ҳамда “Хорезмская правда” газеталарида сиёсий ҳамда ҳарбий-сиёсий хабарларнинг аҳамияти кўрилатган даврда янги босқичга кўтарилади.

Таъдқиқот методологияси. Совет Иттифоқи учун жаҳон урушининг бошланишидан олдин “Хоразм ҳақиқати” ва “Хорезмская правда” газеталарининг 4 бетида Европада содир бўлаётган уруш ҳаракатлари ёритиб борилган. 1941 йилнинг 10 январиди СССР ва Германия ўртасида тузилган шартномага нисбатан муносабат Европа ва Америка матбуотининг эътиборини тортган, Италия ва Германия газеталари бу шартноманинг

аҳамиятига катта эътибор қаратишган, Рейтер агентлиги Британия тузилган шартноманинг тўлиқ матни бўлмаганлиги сабабли вазиятга эҳтиёткорлик билан изоҳ беришган, АҚШ матбуоти ҳам хабарларида Берлинлик корреспондентларнинг бу шартномага юқори баҳо бераётганликлари ҳақида хабар бериб ўз изоҳларини беришдан сакланишди [2]. Бунда сиёсий руҳдаги мақолаларнинг ҳам ўрни бекиёс ҳисобланади, ана шундай мақолалардан бири АҚШ “Адвокатлар миллий гильдияси” комитетининг амалдаги Қўшма штатлар президенти Ф.Д.Рузвельтга йўллаган телеграмма [12]сини келтириш мумкин, унинг асосий мазмуни Европада иккинчи фронтни очиш муаммосига бағишланган эди, ёки шу мазмундаги “Америка жамоатчилиги иккинчи фронтни дарҳол очиш тарафдори” [10], ёки “Хоразм ҳақиқати” нинг айни шу сониди чоп этилган “Англияда тезроқ иккинчи фронт тузиш учун ҳаракат” мақолалари [10], Мухаррир ўрин-босари лавозимида ишлаган С.Бахтий БМТнинг Сан-Францискодаги конференцияси [31] бўйича ахборот эълон қилинган. Аҳамиятлиси вилоят бўйлаб жойларда чет давлатларда содир бўлаётган сиёсий жараёнлар ҳам ёритиб борилган, хусусан, Буюк Британияда ўтказилган парламент сайловларининг якунига бағишланган маъруза-

лар ташкил этилган [32]. Жаҳон урушида бурилиш ясаган Техрон конференцияси ҳам вилоят матбуотидан ўрин олди [24]. Бу конференцияга хорижий давлатларнинг муносабати ТАСС хабарлари асосида ўлка матбуотида ёритиб борилган [25]. 1945 йилнинг август – сентябрда Тинч океанида давом этаётган жаҳон уруши, Япония капитуляцияси, Япониянинг таслим бўлиши тўғрисидаги Актнинг имзоланиши, Актни имзолаш маросими батафсил ёритиб берилди [35]. Вилоят матбуотида ёритилган жаҳон хабарларидан яна бири Британия – Ҳиндистон масаласи бўлган, жаҳон уруши кетаётганига қарамай ҳинд халқи ўз озодлиги учун курашни тўхтатмаганиги диққатга сазовор. Вилоят бош газетасида 1942 йили Ҳиндистон Миллий Конгресси комитети бюроси “Ҳиндистондаги инглиз ҳукмронлигини йўқотишни” талаб қилиб резолюция қабул қилганлиги ҳақида хабар беради [9]. Британия ҳукуматининг Ҳиндистон Миллий Конгресси ва ижроия комитетинанг талабларига муносабати ҳам чоп этилади [10]. ТАСС – ЎзТАГнинг Ҳиндистондаги вазият ҳақидаги “Гандининг тугган йўли” тўғрисидаги хабари ҳам Ҳиндистон масаласига бағишланган [11].

Таҳлил ва натижалар. 1942 йили фронтдаги жанговор ҳаракатлар жадаллашгани сари, армиянинг қурол-яроғларга нисбатан эҳтиёжи ошиб борган, ўзбек халқи бу жараёнлардан ҳам четда қолмаган, эскадрилья ва танк колоннаси қурилишга бутун Хоразм вилояти аҳолиси бирлашиб 4 миллион 597 минг сўм йиғдилар. “Хоразм ҳақиқати” газетасининг 1942 йилнинг 20 февраль сониди вилоятнинг фронтга мўлжалланган биринчи эшелони жўнаб кетгани ҳақида хабар берилади. Эшелонда 5 та автомашинага юкланган кўп миқдорда озиқ-овқатлик гўшт, гурунч, сариеғ, товук, тухум, асал, вино ва бошқа маҳсулотлар, ҳатто мусиқа асбоблари ҳам бўлган [5]. Қурилиш фонди учун хоразмликлар, айниқса Хазорасп тумани аҳолиси 1 миллион 320 минг сўм, Гурлан тумани 395 минг сўм, Шовот тумани 849 минг сўм, Қўшқўпир тумани 546 минг сўм, Янгиариқ тумани эса 380 минг сўм ажратганлар [17]. 1943 йили Хоразм вилояти “Ўзбекистон тракторчиси” колоннаси ташкил этилишида ҳам фаол иштирок этади [4]. 1943 йили санитар самолётлар қурилиши учун тиббиёт ходимлари томонидан 100 минг сўм йиғилади [23]. 1941 – 1944 йилларда ўзбек халқи танк, самолётлар қурилиши учун 450 млн сўм миқдорида ўз ҳиссасини қўшган [28].

1942 йилнинг мартада вилоят давлат банкида мудофаа фонди учун 5 миллион 240 минг сўм жамланган, давлат заём облигацияларида 3 миллион 262 минг сўм топирилган [6]. Урганч шаҳри аҳолиси бир ярим миллионга яқин нақд пул, Хонқа тумани 609 минг сўм, Янгиариқ тумани 618 минг сўм, Хива тумани эса 595 минг сўм топирилди. 1942 йили Хонқа туман ўқитувчилари янги аэроплан эскадрильяси қуриш фондига бир кунлик иш ҳақларини беришга қарор қилганлиги ҳақида “Хоразм ҳақиқати” хабар беради [7]. Хива шаҳридаги мактабларда ўқитувчи ва ўқувчилар 4700 сўмлик 25 посылка ҳозирлаб, камига мудофаа фонди учун 1180 кг темир-терсак, 1105 та бутилка ва 1500 кг қоғоз йиғиб топширадилар, Педагогика билим юрти талабалари эса фондга 1000 сўм пул ва 1500 сўмлик заём облигацияларини ҳозирлашган [3].

Фронт хабарлари ўлка матбуотида “Ҳаракатдаги армия” каби рукнларида эълон қилиниб борилган. Фронтда мардлик кўрсатган Хоразм ўғлонлари доимий матбуотда эълон қилиб борилган, жумладан Қ.Турдиев, Р.Усмонов, И.Муҳаммадов [13], Гурлан туманининг Қўболончи қишлоғилик Жумабек Сатанмуродов, Дўсим-бей қишлоғидан Сетан Саидалиевларнинг уруш майдонидаги қаҳрамонликлари [28] ҳақидаги хабарлар, ёки миномёт батальонининг жангчиларидан Қўшқўпир туманидан Матёкуб Отабоев[15]нинг жанговор хизмат-

лари учун “Жасурлиги учун” медали, Ота Матчанов ҳам 8 нафар немис фашистини йўқ қилгани ва 2 нафарини тирик ҳолда қўлга олгани учун шу медал билан[19], икки марта тақдирланган, Хоразмнинг мард ўғлонларидан 3 марта яраланиб ҳар сафар фронтга қайтган разведкачи Нурулло Илясовнинг қаҳрамонона ҳаракатлари ёритилган [26]. 1944 йили “Уруш Қаҳрамони” Қўшқўпирлик Отаулло Собировнинг юртига ташрифига бағишланган хабарлар чоп этилган [27]. Ҳарбий таълим сиёсий вазият тақозоси билан асосий масалалардан бири ҳисобланган. Вилоят аҳолиси меҳнат frontiдаги фидокорона хизматларидан ташқари умумий ҳарбий таълимга жалб қилинган [14]. 1942 йили уруш ҳаракатлари Европа ва Тинч океанида давом этаётгани ҳамда бу урушнинг якуни қандай бўлиши ҳақида аниқ тасаввур йўқ эканлиги маълум эди. Шунинг учун ҳам бунинг исботи ўлароқ Совет республикаларида ҳар қандай вазиятга тайёр туриш муҳим эди. Шу мақсадда ҳаводан бўладиган ҳужумларга қарши оммавий тайёргарлик ишлари олиб борилган. Бу ҳақда ўлканинг бош газетаси “Хоразм ҳақиқати”дан билиб оламиз. Тунги ҳаво ҳужумлари вақтида шаҳар қоронғилатилган чоғда аҳолини огоҳлантириш сигналлари берилган пайтда қандай ўзини тутиши қондалари ўргатилган [8]. 1943 йили ҳаракатдаги армия учун Урганч туманида мерганлар ва телеграфистлар тайёрлаш курслари ташкил этилди [20]. Урганч шаҳрида Ҳарбий таълим бўлини маси томонидан снайперлар ва миномётчилар бўлини маси учун ҳарбийлар тайёрланган, қолаверса аёллардан ташкил топган снайперлар гуруҳи ҳам бўлган [22]. Шу ўринда ўлка хотин-қизларининг уруш майдонларидаги жонбозликлари ҳам диққатга сазовор, Урганч шаҳрида қиз-жувонлардан тузилган взводлар мавжуд бўлиб, аёллар доимий ишларидан ажралмаган ҳолда ҳарбий юриш машқи, милтик, пулемёт отишни, гранат иргитишни, окоплар қазич, ниқобланишни ҳамда тактика машқларини ўрганиб ўз хоҳишлари билан фронтнинг олдинги линияларига кетишган [14]. Хоразм вилоятида “Қизил ярим ой” жамияти томонидан заҳирадаги тиббиёт ҳамшираларини ўқитиш ишлари ҳам олиб борилган [18]. 1943 йилнинг 1 феввали учун ҳам бу жамият қабул эълон қилади, курсга 6-7 синф ўрта маълумоти билан ҳам қабул қилинилган [21]. Воҳа матбуотида аёлларни урушга кетган эркаклар ўрнини босишлари кераклиги ҳақидаги шиорлар учун асос бўлган мақолалар ҳам нашр этилган, жумладан, 1942 йилнинг 7 ноябрида эълон қилинган “Совет хотин-қизлари! Эркаклар касбини эгаллаб олингиз, фронтга кетган эркаклар ўрнида ишлангиз”, Хоразм босмоҳонасида наборшик бўлиб ишлаётган А.Путилинининг “Эримнинг ўрнида ишламоқданди”[16] каби мақолалар фикри-мизнинг аққол далилидир. “Хоразм ҳақиқати” газетасининг 1942 йил сонларида “Фронтга йигирма кунлик” рукни остида мақолалар доимий чоп қилиб борилган.

Европа фронтларида ҳарбий ҳаракатлар тугагач 1945 йил май ойининг ўзида асир тушган немис солдат ва офицерларини қабул қилиб олиш ҳам барча фронтларда тамомланади [29]. Европада уруш ҳаракатлари тугагани билан Тинч океанида ҳали давом этаётган эди [30]. 1945 йилнинг августиди Япония фашизмнинг таслим бўлиши юзасидан АКТ имзоланишига қўлиб давлатлар тайёр эди [33]. Нюрнбергдаги халқаро суд ҳақида доимий хабарлар чоп этиб борилган [36]. Суд қилиниши лозим бўлган асосий ҳарбий жиноятчиларнинг ишини текшириш ва уларни айблаш бўйича СССР, АҚШ, Буюк Британия қироллиги ҳамда Франция республикасининг Муваққат ҳукумати ўртасида 1945 йилининг 8 августиди тузилган битимга мувофиқ таъсис этилган Комитет халқаро ҳарбий трибунал судига бериладиган ҳарбий жиноятчиларнинг биринчи рўйхат [34]ини белгилади, ушбу рўйхат ҳарбий жиноятчилар тўғрисидаги қисқача маълумотлар билан вилоят матбуотида келтириб ўтилган. Смоленск шаҳри ва

вилоятида ҳам немис-фашистлари устидан суд жараёни ташкил этилади. Суд жараёни ҳам вилоят матбуотида келтириб борилган [37].

Хулоса ва таклифлар. Мақолада келтирилган маълумотларга вилоятнинг бош газеталари ҳисобланган “Хоразм ҳақиқати” ҳамда “Хорезмская правда” орқали берилган хабарлар, мақолалар асос бўлиб, 1941-1945 йилларни қамраб олган сонлар кўриб чиқилди. Келтирилган маълумотлар ташқи сиёсат, ҳарбий таълим, фронт билан боғлиқ янгилıklar, жанговор ҳаракатлар, фашизм

устидан ғалаба қозонишда Хоразм халқининг фронт учун қилган хизматлари, ташқи сиёсат бўйича хабарлар ТАСС берган маълумотлар асосида ёритилганлигига аҳамият берилди. Мақолада ўлка хотин-қизларининг уруш майдонларидаги жонбозликлари, Урганч шаҳрида қиз-жувоңлардан взводлар тузилганлиги, аёллар доимий ишларидан ажралмаган ҳолда ҳарбий ҳаракатларга тайёр-галик бўйича ҳарбий таълим билан ҳам банд эканликлари матбуотда батафсил ёритиб ўтилганлиги кўрсатиб берилди.

АДАБИЁТЛАР

1. Абдуазизова Н. Ўзбекистон оммавий ахборот воситалари. Т., “Академия”. 2003. Б.11.
2. Хорезмская правда. Отклики иностранной печати на заключение соглашений между СССР и Германией. № 12. 14 января 1941 г. С.4.
3. Хоразм ҳақиқати. Пионерлар ҳиссаси. №.7. 1942 йил 9 январ. Б.2.
4. Хорезмская правда. Построим танковую колонну “Тракторист Узбекистана”. №12. 15 января 1942 г. С.1.
5. Хоразм ҳақиқати. Хоразм эшелони миллий қисмга жўнаб кетди. №.43. 1942 йил 20 февраль. Б.1.
6. Хоразм ҳақиқати. Мудофаа фондига. №.69. 1942 йил 22 март. Б.2.
7. Хоразм ҳақиқати. Янги эскадрилья фондига. №.72. 1942 йил 26 март. Б.2.
8. Хоразм ҳақиқати. Урганч шаҳар ҳаво ҳужумига қарши маҳаллий мудофаа бошлиғининг Буйруғи № 45. № 161. 1942 йил 15 июль. Б.2.
9. Хоразм ҳақиқати. Ҳиндистон миллий конгресси ижрокоми бюросининг резолюцияси. № 166. 1942 йил 21 июль. Б.2.
10. Хоразм ҳақиқати. Англияда тезроқ иккинчи фронт тузиш учун ҳаракат. № 177. 1942 йил 4 август. Б.2.
11. Хоразм ҳақиқати. Гандининг тутган йўли. № 184. 1942 йил 12 август. Б.2.
12. Хоразм ҳақиқати. Америка адвокатларининг Рузвелтга ёзган хати. № 196. 1942 йил 26 август. Б.2.
13. Хоразм ҳақиқати. Навоий ҳам Ватан. № 197. 1942 йил 27 август. Б.1.
14. Хоразм ҳақиқати. Комсомол – умумий ҳарбий таълимда авангард бўлсин. 1942 йил 1 октябр. Б.1.
15. Хоразм ҳақиқати. Қўшқўприк районидаги Ворошилов номли колхознинг эр ва аёл колхозчиларига. № 259. 1942 йил 7 ноябр. Б.2.
16. Хоразм ҳақиқати. Эримнинг ўрнида ишламоқдаман. № 259. 1942 йил 7 ноябр. Б.3.
17. Хоразм ҳақиқати. “Совет Ўзбекистони” номидаги эскадрилья ва танк қурилишига 4 миллион 59 минг сўм топирилди. № 289. 1942 йил 16 декабрь. Б.1.
18. Хоразм ҳақиқати. Тиббий ҳамширалар тайёрлаймиз. № 299. 1942 йил 27 декабрь. Б.2.
19. Хорезмская правда. Действующая армия. № 1. 1 января 1943 г. С.1.
20. Хорезмская правда. Готовим стрелков и телеграфистов. № 12. 15 января 1943 г. С.2.
21. Хорезмская правда. Набор на курсы медсестер. № 22. 29 января 1943 г. С.2.
22. Хорезмская правда. Растут ряды обученных бойцов. № 34. 12 февраля 1943 г. С.2.
23. Хорезмская правда. На санитарные самолёты “Медицинский работник Узбекистана”. № 36. 14 февраля 1943 г. С.1.
24. Хорезмская правда. Конференция руководителей трех союзных держав – Советского Союза, Соединённых Штатов Америки и Великобритании в Тегеране. № 245. 8 декабря 1943 г. С.1.
25. Хорезмская правда. Американская печать о конференции руководителей трех Союзных держав в Тегеране. № 247. 11 декабря 1943 г. С.2. // Хорезмская правда. Английская печать о Тегеранской конференции. № 247. 11 декабря 1943 г. С.2. // Хорезмская правда. Английская печать о конференции руководителей трех союзных держав в Тегеране. № 248. 12 декабря 1943 г. С.2. // Хорезмская правда. Американская печать о конференции в Тегеране. № 248. 12 декабря 1943 г. С.2. // Хорезмская правда. Иран стал одним из звеньев в цепи союзных наций (Иранские газеты о конференции в Тегеране). № 248. 12 декабря 1943 г. С.2.
26. Хорезмская правда. Нурулла Ильясов из Хорезма. № 58. 22 марта 1944 г. С.1.
27. Хорезмская правда. Герой Советского Союза Гатаулла Салихов в гостях у отца. № 80. 23 апреля 1944 г. С.1.
28. Хорезмская правда. 20 лет Узбекской ССР. № 251. 24 декабря 1944 г. С.2.
29. Хоразм ҳақиқати. Совет Информация Бюросидан 15 май оператив сводкаси. № 96. 1945 йил 19 май. Б.1.
30. Хоразм ҳақиқати. Тинч океанда уруш. № 99. 1945 йил 23 май. Б.2.
31. Хоразм ҳақиқати. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Сан-Францискодаги конференцияси. № 111. 1945 йил 10 июнь. Б.2.
32. Хоразм ҳақиқати. Билдириш. № 150. 1945 йил 4 август. Б.2.
33. Хоразм ҳақиқати. Япониянинг таслим бўлиши тўғрисидаги АКТнинг имзоланиши олдидан. № 170. 1945 йил 31 август. Б.2.
34. Хоразм ҳақиқати. Асосий ҳарбий жинойтчиларнинг ишини текшириш ва уларни айбаш юзасидан Комитетнинг ахбороти. № 171. 1945 йил 1 сентябр. Б.2.
35. Хоразм ҳақиқати. Япониянинг таслим бўлиши тўғрисидаги Актнинг имзоланиши. № 173. 1945 йил 4 сентябрь. Б.1.
36. Хоразм ҳақиқати. Нюрнбергда асосий немис ҳарбий жинойтчилари устидан суд. № 229. 1945 йил 25 ноябрь. Б.2. // № 232. 1945 йил 28 ноябрь. Б.2. // № 233. 1945 йил 30 ноябрь. Б.2. // № 234. 1945 йил 1 декабрь. Б.2. // № 235. 1945 йил 2 декабрь. Б.2. // № 236. 1945 йил 4 декабрь. Б.2. // № 237. 1945 йил 5 декабрь. Б.2. // Хоразм ҳақиқати. Асосий немис ҳарбий жинойтчилари устидан суд. № 240. 1945 йил 9 декабрь. Б.2. // Хоразм ҳақиқати. Асосий немис ҳарбий жинойтчилари устидан суд. № 247. 1945 йил 19 декабрь. Б.2. // Хоразм ҳақиқати. Асосий немис ҳарбий жинойтчилари устидан суд. № 252. 1945 йил 26 декабрь. Б.2.
37. Хоразм ҳақиқати. Смоленск шаҳри ва Смоленск областида немис-фашист йиртқиқлари тўғрисидаги иш юзасидан суд. № 247. 1945 йил 19 декабр. Б.2. // Хоразм ҳақиқати. Смоленск шаҳри ва Смоленск областида немис-фашист йиртқиқлари тўғрисидаги иш юзасидан суд. № 248. 1945 йил 21 декабр. Б.2.

УДК: 327 (42:55)(09)

Софья ГАБРИЭЛЬЯН,
доцент Национального университета Узбекистана, к.и.н.
E-mail: gabsofya@yandex.ru

старший научный сотрудник Института истории, к.и.н Махмудов О.А. на основе обзора

1912 - 1914 YILLARDA ERONDA SHOXINSHOH VA HISOB-KREDIT BANKLARINING RAQOBATI

Annotatsiya

XIX oxirida butun O'rta Sharq, xususan, Eron yirik mustamlakachi davlatlar o'rtasida geosiyosiy va geoiqtisodiy raqobat ob'ektiga aylandi. "Katta o'yin" eski o'yinchilar - Buyuk Britaniya va Rossiya ham, yangilari - Germaniya va AQShni ham o'z domiga tortdi. "Soyalar urushi" deb nom olgan mazkur urush o'ziga xos yangi, ayrim hollarda esa yorqinroq ranglarda namoyon bo'ldi. XX asr Eron uchun uni qaram davlatga aylanishiga olib keluvchi yanada shafqatsiz, yangi moliyaviy uslublarni olib keldi. Ushbu maqolada arxiv materiallari asosida Angliya va Rossiyadagi ikkita yirik bankning moliyaviy qarama-qarshiliklari, ularning Eronni donorga va beshafqat evropaliklarning abadiy qarzdoriga aylantirish bilan bog'liq faoliyati ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: Moliya, Hisob-kredit banki, Shoxinshoh banki, Eron, Angliya-Rossiya raqobati, kreditlar, zaym, variant, kreditlash, Angliya, Rossiya.

RIVALRY BETWEEN THE SHAHINSHAH AND ACCOUNTING - LOAN BANKS IN PERSIA IN 1912-1914 YEARS

Annotation

At the end of the 19th century, the Middle East, in general, and Persia, in particular, turned into an object of geopolitical and geoeconomic rivalry between large colonial powers. The "Great Game" swept into its whirlpool, both old players - Great Britain and Russia, and new ones - Germany and the USA. The so-called "war of shadows" acquires new specific colors, sometimes brighter. The 20th century brought more violent, new financial methods to turn Persia into a dependent state. This article, based on archival materials, shows the financial confrontation between two large banks in England and Russia, their activities to turn Persia into a donor and eternal debtor of European predators.

Key words: Finance, Accounting-loan Bank, Shahinshah's Bank, Persia, Anglo-Russian rivalry, loans, loan, option, lending, England, Russia.

СОПЕРНИЧЕСТВО ШАХИНШАХСКОГО И УЧЕТНО-ССУДНОГО БАНКОВ В ПЕРСИИ В 1912-1914 ГОДЫ

Аннотация

В конце XIX века Средний Восток, в целом, и Персия, в частности, превращаются в объект геополитического и геоэкономического соперничества крупных колониальных держав. «Большая игра» захлестнула в свой водоворот, как старых игроков - Великобританию и Россию, так и новых - Германию и США. Так называемая «война теней» приобретает новые специфические краски, порой более яркие. XX век принес более яростные, новые финансовые методы превращения Персии в зависимое государство. В данной статье на основе архивных материалов показано финансовое противостояние двух крупных банков Англии и России, их деятельность по превращению Персии в донора и вечного должника европейских хищников.

Ключевые слова: Финансы, Учетно-ссудный банк, Шахиншахский банк, Персия, англо-русское соперничество, ссуды, займа, опцион, кредитование, Англия, Россия.

Введение. Конец XIX – XX столетия по праву можно отнести к периоду, когда в мире происходили глубокие потрясения и события, изменившие судьбы многих народов и государств. Ведущие державы вступали в борьбу за дележ мира. Крупнейшими колониальными государствами в начале XX века являлись Россия и Великобритания. Между ними шла сильнейшая и продолжавшаяся долгие десятилетия конкуренция и соперничество за расширение своего влияния на международной арене за обладание колониями и зависимыми странами.

Анализ литературы. Основными источниками, которые использовались при написании статьи стали документы. Основной литературой при написании статьи послужили как неопубликованные архивные документы из Архива Внешней политики Российской империи. Были использованы материалы фонда Персидский стол, содержащие дипломатическую переписку, донесения консулов, докладные записки. Также были использованы документы, хранящиеся в Российском Государственном историческом архиве [1]. Кроме этого, привлекались материалы, опубликованные в крупных изданиях –

монографии «Международные отношения» [2] и «Красный архив» [3].

Крупные фундаментальными исследованиями по данной проблеме являются крупные монографии Ананыча [4] и Кулагиной [5], а также статьи в журналах. Наибольший интерес представляет статья Захарова И. [6]

Методология исследования. В процессе исследовательской работы использованы такие методы как – статистический, сравнительный и метод системного анализа. Научная статья написана исходя из цивилизационного подхода, опираясь на принципы исторической объективности, что позволило на основе информации полученной из исторических источников максимально раскрыть объективные и субъективные факторы в изучении основных вопросов исследования.

Результаты исследования. Одной из областей острого англо-русского соперничества в начале XX века являлась финансовая сфера. Финансовый капитал был скорее политическим орудием в руках правительств этих стран и имел большое экономическое значение. Если в середине XIX века правительствам Великобритании и России приходилось постоянно искать финансистов,

которые захотели бы вложить деньги в иранские экономические структуры и предприятия, то в конце XIX века банковская деятельность превращается скорее в государственное противостояние. Главная задача великих колониальных держав на Среднем Востоке было захватить как можно больше сфер банковских операций: выдача ссуд каджарскому правительству, чеканка иранской монеты и прочее. А также недопустить третьи страны в зоны их имперских средневосточных интересов.

Основными участниками финансового соперничества первоначально были два крупных банка – Имперский (Шахиншахский) банк, принадлежавший Великобритании и Учетно-ссудный банк Российской империи в Персии. Между ними разворачивалась настоящая экономическая борьба, своего рода «война теней».

С целью противодействия политическому и экономическому влиянию Шахиншахского банка Россия обрела право на организацию русского Учетно-ссудного банка в Иране. Концессия была получена Я.С. Поляковым в 1890 году сроком на 75 лет с правом проведения ссудных операций под залог ценных бумаг, векселей и товаров и организовывать аукционы. В 1894 году банк был куплен Государственным российским банком. Со временем Учетно-ссудный банк превратился в главное русское предприятие в Иране. Банк выступал посредником в русско-иранской торговле, все финансовые операции совершались при его посредничестве, он взял на себя организацию и транспортного дела в Иране. Между Шахиншахским и Учетно-ссудным банками шла непрерывная конкурентная борьба [7].

С 1911 г. после получения Шахиншахским банком Англии монополии на поставку серебра и чеканки монет в Персии начинается почти полная утрата для России персидского серебряного рынка.

Необходимо отметить, что при практике свободной чеканки серебряной монеты, существовавшей до 1911 г. в Персии, рекордным для России был 1909/1910 финансовый год.

Согласно договору от 14 ноября 1911 года директором Шахиншахского банка Вудом вместе с главным казначеем была предпринята попытка закрепить эту годичную монополию на последующие 10 лет, против чего совершенно естественно выступил Учетно-ссудный банк России.

Ситуация складывалась таким образом, что положение русского Банка в Персии оказалось к осени 1913 г. незавидным. Оно было вызвано отсутствием у него оборотных денежных средств. Нужда Учетно-ссудного банка в средствах объяснялась тем, что его капиталы оказались закрепощенными в неподвижных активах – в «политических» долгосрочных ссудах и займах и необеспеченных коммерческих сделках. Руководствуясь главным образом политическими соображениями, банк в свое время делал выбор клиентов «преимущественно среди влиятельных классов населения – помещиков, высокопоставленных лиц, крупных коммерсантов». В результате этого, в 1913 г. к числу неоплатных должников банка относилось большинство высших сановников Персии, иски по делам, которых в течение ряда лет не были удовлетворены. Не имея возможности освободить свои активы для производства новых операций, Учетно-ссудный банк в течение последних лет пользовался притоком новых средств в кранах в виде, вносимых в учреждения банка от таможенных поступлений северной Персии и внутренних сборов (малиата, акциза и др.) [8], но, увы, и этот последний источник вскоре иссяк.

Дело в том, что главный казначей Морнар, заключивший в июне 1912 г. с Учетно-ссудным банком договор об инкассировании последним всех внутренних

сборов в северной Персии (включая Бирджанд) и переводов их в Тегеран при условии открытия ему банком кредита в 200 тыс. туманов, неожиданно, начиная с 1913 г., передал эту финансовую операцию по всей стране, за исключением Азербайджана, Шахиншахскому банку Великобритании, в результате деятельность последнего распространилась на значительную часть русской сферы влияния [9]. Необходимо отметить, тот факт, что помимо политического значения эта мера принесла серьезный материальный ущерб Учетно-ссудному банку, поставив его в состояние тяжелого финансового кризиса и сделав его неспособным конкурировать с Шахиншахским банком.

Английский же банк напротив оказался в исключительно хороших условиях: обладая эмиссионной монополией, единоличным правом ввоза и чеканки серебряной монеты и инкассированием внутренних сборов, он превратился в полновластного хозяина денежного обращения в Персии и стремился совершенно вытеснить русского конкурента даже из северных, соседних с Россией персидских областей. Генеральный консул в Хорасане Дабижа сообщал: «Практика показала, что таковое соглашение (об инкассировании внутренних сборов – С.Г.) ведет на деле к полному подчинению персидских фискальных установлений английскому влиянию. Деньги английского банка через его корреспондентов оперируют поблизости русской границы в Дерезе, Кучане и Буджирде. Таким образом, несмотря на внешне добрые отношения, замечается прежнее стремление вредить русским в Хорасане» [10].

Аналогичные предупреждения русских дипломатических представителей поступили из Исфагана и других мест Персии [11]. Сосредоточив в своих руках главные источники получения крановой наличности, Шахиншахский банк смог поставить в зависимость от себя Учетно-ссудный банк.

В спекулятивных целях в 1913 г. английский банк сократил выпуск банкнот, перестал чеканить новые краны, взвинтив тем самым курс их «до небывалой высоты», и использовал создавшееся тем самым положение для денежных расчетов со своим русским коллегой, скупая у него по низкой цене рубли [12]. Это делалось сознательно. Учетно-ссудный банк был совершенно бессилен противостоять этой игре на понижение рубля по отношению к крану. Положение оказалось настолько критическим, что директор Учетно-ссудного банка Е.Д. Львов писал 12 октября 1913 года в Министерство финансов России: «Если и на сей раз МИД не примет решительных мер... можно опасаться, что учреждения нашего банка будут вынуждены за отсутствием средств закрывать свои кассы для производства операций, что будет равносильно объявлению банка несостоятельным и может повести к весьма печальным для нас результатам» [13].

По настоянию Министерства финансов дипломатическое ведомство России предприняло ряд шагов в сторону английского МИДа в целях аннулировать незаконную концессию, инициатором и исполнителем в получении которой был американский финансовый советник Морган Шустер. С другой стороны, Россия старалась ввести ограничения сферы деятельности Шахиншахского банка и предоставления права инкассирования всех внутренних сборов в северной части Персии только Учетно-ссудному банку [14].

Англия посредством Шахиншахского банка стремилась любыми средствами сохранить за собой 10-летнюю концессию на поставку серебра. Не дожидаясь завершения переговоров между британским и русским правительствами по этому вопросу, английский банк явочным порядком начал осуществление концессии и на

1913 финансовый год. К лету 1913 года им было ввезено в страну серебра на общую сумму около 2 млн рублей [15].

После неудавшихся попыток британского Министерства иностранных дел доказать юридическую несостоятельность выданной Шустером концессии Э.Грей, а вслед за ним и английский посланник Таунлей стали доказывать, что Шахиншахский банк в качестве государственного банка Персии пользуется правом производить любые финансовые операции на всей территории страны и что русское толкование концессии 1907 г. «обрезало бы крылья» Шахиншахскому банку.

2(15) декабря 1913 г. было созвано специальное «совещание для обсуждения некоторых вопросов, связанных с деятельностью Учетно-ссудного банка Персии» на уровне министров и руководящих работников финансового и дипломатического ведомства России под председательством В.Н. Коковцова.

Председатель Совета Министров России поставил перед участниками совещания серьезную задачу: «...Определенно решить, нужен ли банк для осуществления наших задач в Персии, и если нужен, то может ли Министерство иностранных дел прийти ему на помощь всей силой авторитета», либо «ликвидировать банк и предоставить проведение русского дела в Персии одного только дипломатического ведомства» [17].

На совещании подвергались обсуждению государственный характер банка и особенности проводившейся им политики, принявшей с самого момента его возникновения «яркую политическую окраску», ибо, «как учреждение», организованное на русские государственные средства, банк являлся одним из главных орудий Министерства иностранных дел в его политике соревнования с англичанами в Персии» [18]. Участники совещания проявили понимание того, что именно в природе банка и характере русской финансовой политики в Персии нужно искать причины, приведшие его к столь тяжелому кризису. Однако совещание не сочло необходимым вносить какие-либо изменения в деятельность этого финансового учреждения. Была признана несообразной ликвидация банка или передача его в чужие руки, ибо, по словам С.Д. Сазонова, «такой шаг отдал бы всю Персию в руки англичан, а также немцев и повлек бы за собой экономическое порабощение ее конкурентами России».

«Решения декабрьского совещания предусматривали только один способ выведения из кризисного состояния Учетно-ссудного банка Персии – оказание помощи со стороны Министерства иностранных дел. Именно русское дипломатическое ведомство должно было в результате переговоров с английской стороной и давления на персидское правительство добиться предоставления русскому банку равного положения с его английским соперником» [19].

Необходимо было предпринимать конкретные меры. Необходимо было организовать совещание представителей двух банков, на которой были бы выработаны определенные совместные решения. Благодаря усилиям дипломатического ведомства Российской империи переговоры между Шахиншахским и Учетно-ссудным банками удалось завершить заключением соглашения, основные пункты которого сводились к следующему:

«1. Вся поставка серебра по заказу персидского правительства делится без остатка поровну между банками.

2. Банки являются нераздельно монопольными комиссионерами персидского правительства по этим поставкам и назначают курсы и ставки по соглашению между собой.

3. Шустеровский контракт будет по соглашению банков переработан.

4. Соглашение между банками заключается на 7 лет.

5. Шахиншахскому банку предоставляется право для усиления разменного фонда ввозить серебро за свой счет» [20].

Однако получение Учетно-ссудным банком равных с Шахиншахским прав в поставках серебра для персидского монетного двора не имело существенных результатов для последующей его деятельности, так как усилия русских дипломатических представителей в Персии оживить «неподвижные активы», то есть заставить платить по ранее взятым кредитам персидских должников – не дали желаемых результатов. Переговоры с главным казначейством о передаче инкассирования малиата в северной части страны Учетно-ссудному банку приняли затяжной характер и не сулили ничего хорошего.

Чтобы принудить главного казначея к большей сговорчивости, русская миссия в Тегеране в марте 1914 года предложила российским консулам в русской сфере влияния приступить к сбору малиата с русско-подданных и вносить его в отделения Учетно-ссудного банка для перевода в Тегеран и передачи персидскому казначейству. Предлогом для таких произвольных действий русского консульского аппарата была выставлена просьба самого Морнара об изыскании способа для привлечения к уплате малиата русско-подданными и особенно «протеже».

В ответ на эти действия русских дипломатов, нарушающих суверенитет Персии, последовал письменный протест со стороны персидского правительства, к которому присоединилось и правительство Великобритании.

Вскоре советник русского посольства в Лондоне сообщил в МИД, что в беседе в нем Э.Грей «упомянул лишь о продолжающемся занятии северной Персии нашими войсками» и «обнаружил особенное беспокойство по полученным сведениями о полном, по его словам, сосредоточении финансового хозяйства в руках наших консулов, всецело устранивших бельгийскую финансовую администрацию...» «Министр откровенно заметил мне, - писал Этгер, - что подобное положение вещей затрагивает интегритет Персии и едва ли соответствует букве нашего соглашения 1907 г.... У меня получилось впечатление, что он предусматривает необходимость пересмотра соглашения» [21].

Необходимо отметить, что конкурентная борьба между дипломатическими ведомствами Великобритании и России по вопросу разграничения сфер приложения капиталов привело к превалированию английского влияния. В результате такой «большой игры» между двумя крупными банками – Имперским (Шахиншахским банком Англии и Учетно-ссудным банком России последний оказался в позиции проигрывающего.

Выводы и предложения. Таким образом, можно заключить, что конкурентная борьба и финансовые аспекты «большой игры» главных акторов международных отношений на Среднем Востоке в начале XX века перешли на новый уровень. Теперь в «бой» вступили банковские структуры и «дипломатия золота и серебра» открывала в Персии многие двери.

ЛИТЕРАТУРА

1. АВПРИ – Архив внешней политики Российской империи. Ф. 144. Персидской стол и Персидский стол «б», Ф. 133. Канцелярия МИД; РГИА – Российский государственный исторический архив. Ф. 560.
2. Международные отношения. Серия 3. Т. 4. № 280

3. Красный архив. 1934. Т.4-5. (65-66).
4. Ананьич Б.В. Российское самодержавие и вывоз капиталов. 1895-1914 гг. – Л., 1975. ЛЛ. 190-191. – 212 с.
5. Кулагина Л.М. Из истории закабаления Ирана английским империализмом (Шахиншахский банк в последние десятилетия XIX в.). // Краткое сообщение Института востоковедения АН СССР. – М.: АН СССР, 1959. №19; Кулагина Л.М. Экспансия английского империализма в Иране в конце XIX начале XX в. - М.: Наука, 1981. – 190 с.
6. Захаров И. Насер од-Дин-шах Каджар и проблемы раннего этапа модернизации в Иране (вторая половина XIX века). /Современные проблемы и перспективы развития исламоведения, востоковедения и тюркологии. Материалы III Всероссийской молодежной научно-практической конференции 16 мая 2009 года.// <http://www.idmedina.ru/books/materials/?2346>
7. Захаров И. Насер од-Дин-шах Каджар и проблемы раннего этапа модернизации в Иране (вторая половина XIX века). /Современные проблемы и перспективы развития исламоведения, востоковедения и тюркологии. [<http://www.idmedina.ru/books/materials/?2346>]
8. РГИА. Ф.560. Оп.28. Д.1136. ЛЛ.108-109.
9. АВПРИ. Ф.144. Д.4032. ЛЛ.185-186.
10. АВПРИ. Ф.144. Д.284. Л.314.
11. АВПРИ. Ф.144. Д.284. Л.50.
12. РГИА. Ф.560. Оп.28. Д.1138. Л.110.
13. РГИА. Ф.560. Оп.28. Д.1138. Л.107.
14. РГИА. Ф.560. Оп.28. Д.1138. Л.122.
15. АВПРИ. Ф.144. Персидский стол. Д.4032. ЛЛ.186-187.
16. РГИА. Ф.560. Оп.28. Д.1138. ЛЛ.132, 132 – об. ст.
17. РГИА. Ф.560. Оп.28. Д.1138. ЛЛ.130, 131- об. ст.
18. Ананьич Б.В. Российское самодержавие и вывоз капиталов. 1895-1914 гг. – Л., 1975. ЛЛ. 190-191.- 212 с.
19. Ананьич Б.В. Российское самодержавие и вывоз капиталов. 1895-1914 гг. – Л., 1975. ЛЛ. 190-191.-212 с.
20. АВПРИ. Ф. 133.1914. Д.8. Л.153.
21. Емченко Р.М. Англо-русские отношения в Иране в 1907- 1914 гг. – дисс...канд. ист. наук. – Ташкент, 1979 г. С. 197.

УДК:9(575,1)

Наргиза ИСМАТОВА,

“Зиё-Зукко” нодавлат таълим муассасаси директори, мустақил тадқиқотчи

т.ф.н., доц. С.А.Пўлатова тақризи асосида

LEGAL BASIS FOR REFORM IN THE SYSTEM OF PUBLIC EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN IN THE FIRST YEARS OF INDEPENDENCE

Annotation

In the article, from a scientific point of view, analyzes the legal foundations were aimed at forming the system of Public education of the Republic of Uzbekistan in the first decade of development. In the article, based on of sources and scientific penalties, the implemented reforms in the system of public education in the first years of independence are examined. Also, a comparative analysis of the education system of the Soviet Union and its state in the years of independence is made, issues related to the experience used and their features, the number of schools, as well as the state of their material and technical, system and teaching methods are disclosed.

Key words: Public education, law, decree, order, school, Soviet Union, independence, Uzbekistan, ideology, National program of preparing personal, student, teacher.

ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ РЕФОРМ В СИСТЕМЕ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН В ПЕРВЫЕ ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

Аннотация

В статье, с научной точки зрения, анализируются правовые основы, которые были направлены на формирование системы Народного образования Республики Узбекистан в первую десятилетку. В ней, на основе источников и научных изысканий, исследуются реализованные реформы в системе народного образования в первые годы независимости. Также, сделан сравнительный анализ системы образования Советского Союза и его состояния в годы независимости, раскрываются вопросы, связанные с использованным опытом и их особенностями, количеством школ, а также состоянием их материально-технической, системой и методами обучения.

Ключевые слова: Народное образование, закон, указ, приказ, школа, Советский Союз, независимость, Узбекистан, идеология, Национальная программа по подготовке кадров, ученик, учитель.

МУСТАҚИЛЛИКНИНГ ДАСТЛАБ ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОНДА ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ТИЗИМИДАГИ ИСЛОХОТЛАРНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

Аннотация

Мазкур мақолада Ўзбекистон Республикасининг дастлабки ўн йилида таълим тизими ва уни шакллантиришнинг ҳуқуқий асослари илмий жиҳатдан таҳлил этилган. Унда мустақилликнинг дастлабки йилларида халқ таълими тизимида амалга оширилган ислохотлар манбалар ва илмий тадқиқотлар асосида тадқиқ этилган. Шунингдек, Совет Иттифоқи давридаги таълим тизимида мустақиллик йилларидаги ҳолат таққосланган, фойдаланилган тажриба ва фаолияти тўхтатилган баъзи жиҳатлар, мактаблар сони ҳамда уларнинг моддий-техник ҳолатлари, ўқитиш тизими ва услуги шарҳланган.

Калит сўзлари: Халқ таълими, қонун, қарор, буйруқ, мактаб, Совет Иттифоқи, мустақиллик, Ўзбекистон, мафкура, Кадрлар тайёрлаш миллий дастури, ўқувчи, ўқитувчи.

Кириш. Бугунги Ўзбекистонда таълим соҳасида амалга оширилган ишларни объектив баҳолаш, халқ таълими тизими ривожланишига у ёки бу маънода таъсир этувчи омилларни тадқиқ этиш заруратга айланди. Ўзбекистонда ҳам замонавий таълим тизимини яратиш, ўқитиш методлари, таълим стандартлари, дарслик ва ўқув қўлланмаларини янгилаш зарурати, билим беришда чет эл илғор тажрибаларидан оқилона фойдаланиш, таълимни тарбия билан уйғунликда ташкил этиш масаласи ижтимоий-гуманитар фанлар, жумладан, тарих фани олдида турган долзарб вазифалардан бири бўлиб қолмоқда. Шу жиҳатдан, Ўзбекистонда мустақиллик йилларида халқ таълими тизимида амалга оширилган ислохотлар, уларнинг ижобий ва салбий томонларини илмий асосда ўрганиш долзарб аҳамият касб этади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили (Literature review). Ўзбекистонда халқ таълими тизимининг шаклланиш босқичлари ва муаммолари таҳлили қуйидагиларга асосланган: Мазкур йўналишда илмий тадқиқот ишлари, асосан, тарих, педагогика, юриспруденция ва бошқа йўналишларида амалга оширилган. 1991-2009 йиллар

оралиғидаги ишлар юзасидан Р.Сиддиқов, Д.Васиева ва Т.Хотамовлар томонидан амалга оширилган илмий тадқиқотлар мавжуд. Ушбу ишларнинг мазмунида Кадрлар тайёрлаш миллий дастуридаги вазифаларнинг амалга оширила бошланиши натижасида Ўзбекистонда касб-хунарга ва университет таълимидаги янгиланишлар ёритиб берилган.

Тадқиқот методологияси (Research methodology). Мазкур мақолани ёзишда тарихийлик, ҳолислик тамойилларига амал қилган ҳолда, тизимлилик, хронологик ва киёсий таҳлил, статистик тадқиқот усулларида фойдаланилиб, мустақилликнинг дастлабки даврида Ўзбекистонда таълим тизимининг ҳолати ҳамда амалга оширилган ишлар ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар асосида таҳлил қилинди.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). 1980 йилларнинг охирида содир бўлган иқтисодий соҳадаги муаммолар жамиятнинг сиёсий ва маданий ҳаётига ҳамда таълимга ҳам ўз таъсирини ўтказмай қолмади. Бу йилларда ижтимоий-маданий соҳада, уни маблаг билан таъминлашда “қолдиқ” принципи устуворлик қилди [1].

Статистик маълумотлар таҳлили шуни кўрсатадики, 1990 йилларнинг бошида республикада 8214 та мактаб мавжуд бўлиб, уларнинг 4689 таси 57% лойиҳалаштирилган бинолардан жойлашган. 3225 та мактаб 43% мослаштирилган биноларда, улардан 1167 таси 33% ўтган асрнинг 1940-60 йилларида ҳашар йўли билан қурилган. Ўтган асрнинг 80 йилларида 6372 ўқувчи ўрнига мўлжалланган 18 та мактаб қурилган. Коммунал имкониятлари чекланган мактаблар 4248 та ташкил қилинган. 3581 та мактабда ичимлик суви билан таъминланган. Республикада таълим муассасаларининг аҳоли танг аҳволда бўлиб, дарсликлар билан таъминлаш 55,4, компьютер ўқув хоналари билан таъминлаш (мактаблар сони фоиз нисбатида) 2,4, замонавий лаборатория жиҳозлари билан таъминланганлик (мактаблар сонига нисбатан фоиз ҳисобида) 16,4, мактабдан ташқари таълим муассасаларининг сони 371 та эди [2]. 1989 йилдаги аҳолини рўйхатга олиш натижаларидан аҳолининг саводхонлик даражаси қуйидагиларни ташкил этади (минг кишига нисбатан): тугалланган олий 1074, тугалланмаган олий 226, ўрта махсус 1765, умумий ўрта 4780, тўлиқсиз ўрта 2328, бошланғич 863 ни кўрсатган [3]. Таълим турлари бўйича аҳолининг тақсимланиши 1989 йил якунига нисбатан, жами 100 аёлларга нисбатан олий маълумотли кадрлар 5,6, тугалланмаган олий 1,2; Ўрта махсус 10,5; умумий ўрта 29,1; тўлиқсиз ўрта 15,8; бошланғич 19,1; ҳеч қандай маълумоти йўқ 18,7 ташкил этган. 100 нафар эркакга нисбатан олий маълумотли кадрлар 7,8, тугалланмаган олий 1,6; ўрта махсус 11,5; умумий ўрта 30,5; тўлиқсиз ўрта 14,7; бошланғич 17,8; ҳеч қандай маълумоти йўқ 16,1 ташкил этган. Мазкур кўрстакчилар фоиз ҳисобида 50,9% аёлларга нисбатан олий маълумотли кадрлар 42,8%, тугалланмаган олий 44,2%, ўрта махсус 48,6 %, умумий ўрта 49,8 % тўлиқсиз ўрта 52,5%, бошланғич 52,7%, ҳеч қандай маълумоти йўқ 54,7 ташкил этган. Фоиз ҳисобида 49,1 эркакга нисбатан олий маълумотли кадрлар 57,2, тугалланмаган олий 55,8, ўрта махсус 51,4, умумий ўрта 50,2, тўлиқсиз ўрта 47,5, бошланғич 47,3, ҳеч қандай маълумоти йўқ 45,3% ташкил этган [4].

Мазкур даврда умумтаълим мактабларида билим сифати пасайиб кетганлиги сабабли ота-оналар ва кенг жамоатчилик томонидан турли эътирозлар юзага келаётган эди. Масалан, 1989 йилда бир гуруҳ таълим соҳаси ва ота-оналар билан бўлиб ўтган суҳбатда таълим соҳасидаги муаммолар ўртага ташланганлиги қўриш мумкин [5]. Мамлакат раҳбарияти томонидан 1989 йилларда фанга истеъдодли ёшларнинг кириб келишини таъминлаш кун тартибидagi асосий масалалар сифатида эътироф этилиб, республикада халқ таълим системасини қайта қуриш билан боғлиқ масалаларни тез орада Марказий Комитет Бюросида қўриб чиқиш кераклиги, таълимдаги таназзуллар, хусусан, мамлакат халқ таълими ва маърифат соҳасида она тилида ўқитиладиган мактаблар тармоғи, бошқа миллий-маданий муассасалар асосиз тарзда камайганлиги ҳақида фикр билдиради [6]. Бу борада олий мактабнинг, ҳатто умумий таълим мактабларининг фаолиятни тубдан қайта қуриш лозимлиги, республикада халқ таълим системасини қайта қуриш билан боғлиқ масалалар мавжудлиги таъкидланди [7]. Юқорида қайд этилган муаммоларни ҳал этмасдан амалдаги таълим соҳасини ислоҳ қилмасдан, мустақиллики мустаҳкамлаш йўлида ёшларни демократик кадриятлар асосида бирлаштириш мумкин эмас эди.

1984 йилдан бошлаб, таълим муассасаларида янги фанлар ЭХМ дарслари жорий этила бошлади. Лекин таълим муассасаларида (ҳозирги информатика) мазкур фандан дарс берувчи кадрлар етишмаслиги кўзга ташланди [8]. Таълим соҳасида муаммоларни бартараф этиш мақсадида ўқитувчилар уйи ташкил қилинди.

Кейинчалик, 1989 йилда Республика Ўқув методика кенгаши ташкил қилинди. 1989 йилда бир гуруҳ таълим соҳаси ва ота-оналар билан бўлиб ўтган суҳбатни эълон қилди, унда “Афсуски, кўпгина мактабларда “Ўзбекистон ССР тарихи” шу кун талаби руҳида ўқитилапти деб бўлмади. Программалармиз таркок, дарсликларнинг ўзи ҳам сифатсиз. Бу фанни ўқитишда шахсий кутубхоналардан унумли фойдаланиш керак” [9] халқ томонидан билдирилаётган бундай норозиликларни олдини олиш мақсадида 1988 йил Республика ўқув методика кабинети замирида Республика ўқув методика маркази ташкил этилди. Лекин, шакл ўзгаргани билан мазмундаги муаммолар ҳал бўлмади.

1990 йилда Мустақиллик декларациясининг қабул қилиниши муносабати билан Ўзбекистон Республикаси Президенти халқ таълими соҳасини янги ёндашувлар асосида тубдан ислоҳ қилиш лозимлигини таъкидлади [10]. Мазкур вазифалардан келиб чиқиб, республикадаги умумтаълим муассасалари олий таълим муассасалари билан шартномалар имзолаб фанлар чуқур ўқитиладиган ва ихтисослашаган синфлар ташкил қилинди. 9-10 синфлар табиий фанларга, аниқ фанларга, тарих ва педагогика фанларига ихтисослашаган синфларга бўлинди [11]. 1991-1992 ўқув йилида бундай мактабларнинг сони 1338 та мактабда бўлган бўлса, 1992-1993 ўқув йилида 1987 та, 1993-1994 ўқув йилида 2614 та, 1995-1996 ўқув йилида 3120 тага етган [12]. Ушбу йилларда 183 минг ўринга эга бўлган 433 та мактаб, 41 минг ўринли 227 та болалар боғчаси қурилиб ишга туширилди. 1991-1997 йиллар мобайнида юртимизда қурилган ва таъмирланган мактаблар сони 2010 тага этиб, уларда 800 минг ўқувчи ўрни мавжуд эди [13]. 1991 йилдан кейинги ўн йилликда Халқ таълими тизимини ривожлантириш билан боғлиқ 100 га яқин ҳуқуқий меъёрий ҳужжатлар қабул қилинди. Жумладан, “Республикада иқтидорли болалар учун ихтисослаш-тирилган-интернат-мактаблар очиш тўғрисида”ги Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг 1990 йил 23 январдаги 46-сон, “Республикада халқ таълимини бошқаришни такомиллаштириш ҳақида”ги Ўзбекистон ССР Министрлар советининг 1990 йил 27 январдаги 54-сон, “Ўзбекистон ССР Олий ва Ўрта Махсус таълим таълим министрилигининг ва Ўзбекистон ССР Халқ таълими министрилигининг бошқарув схемалари тўғрисида”ги Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Қарори 1990 йил 20 март 152-сон қарори, “Таълим тўғрисидаги норматив ҳужжатларни тасдиқлаш ва уларни амалга оширишга оид чора-тадбирлар ҳақида”ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1993 йил 12 августдаги 406-сон, “Лотин ёзувида асосланган ўзбек алифбосини жорий этиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонунини амалга оширишни таъминлаш юзасидан Давлат дастурини тасдиқлаш ҳақида”ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 165 июндаги 304-сон, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 18 февралдаги “Таълим муассасалар ҳақидаги”ги Низомларни тасдиқлаш тўғрисида”ги каби қарорларни мисол қилиш мумкин.

“Республикада халқ таълимини бошқаришни такомиллаштириш ҳақида”ги Ўзбекистон ССР Министрлар советининг 1990 йил 27 январдаги 54-сон қарорига қўра, Ўзбекистон Компартияси Марказий комитетининг 1989 йил 28 декабрдаги қарорига мувофиқ, ЎзССР Халқ таълими министрилиги тугатилиб, Ўзбекистон ССР Олий ва Ўрта махсус таълим ва Ўзбекистон ССР Халқ таълими иттифок республика министриликлари ташкил топди [14]. 1990 йил 20 мартдаги “Ўзбекистон ССР Олий ва Ўрта Махсус таълим таълим министрилигининг ва Ўзбекистон ССР Халқ таълими министрилигининг бошқарув схемалари тўғрисида”ги Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг қарори

билан Ўзбекистон Халқ таълими министрилигининг марказий аппарат структураси ва унинг составига кирувчи ташкилотлар рўйхати тасдиқланди [15]. Юқоридаги ҳужжатларнинг таҳлили, барча соҳалар каби ривожланишдан ортда қолиб кетган таълим соҳасига янги технологияларни олиб кириш билан боғлиқ масалаларни ислоҳ қилиш даври бошланди. Шу билан бирга 1993 йил 29 декабрдаги Ўзбекистон Республикасининг қонунига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси халқ таълими ходимлари куни этиб октябрь ойининг биринчи якшанбаси белгиланди [16]. Бу билан халқ таълими ходимларини алоҳида эътироф этиш деб кўриш мумкин.

Ўзбекистонда мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб таълим тизимининг меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлари яратилди. 1992 йил 2 июлда (636-ХП-сон) Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни [19] қабул қилинди. Мазкур қонунда илк маротаба Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг билим олиш ҳуқуқини таъминлашга қаратилган нормалар ўз аксини топти. Эътиборли томони шундаки, 1992 йилда қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги қонун 1997 йилда “Таълим тўғрисида”ги мамлакатимизнинг янги қонуни учун пойдевор яратди [20]. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг “Таълим тўғрисида” ги Ўзбекистон Республикаси Қонунини амалга киритиш тартиби ҳақида” 1992 йил 2 июлдаги қарорини ижрога йўналтириш мақсадида Вазирлар Маҳкамасининг “Таълим тўғрисидаги норматив ҳужжатларини тасдиқлаш ва уларни амалга оширишга оид чора-тадбирлари” [21] тўғрисидаги қарори қабул қилинди. Ўзбекистон Республикаси давлат таълим андазаларини ишлаб чиқиш бўйича Давлат комиссияси таркиби тасдиқланди. 1998 йилда 13 май куни Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон республикаси умумий ўрта тахлими ташкил этиш тўғрисида”ги 12-сон қарори қабул қилинди. Низомга кўра ўқиш муддати 9 йил бўлган умумий ўрта таълим (мактабнинг I-IX синфлари) мажбурий ҳисобланган, бошланғич таълимни (I—IV синфлар) қамраб олади ҳамда узлуксиз таълим тизимининг мустақил тури шаклланди. Болаларни умумтаълим

мактабига қабул қилиш тиббий-психология-педагогика комиссиясининг тавсияномалари бўйича 6-7 ёшдан амалга оширилиши белгилаб қўйилди [22]. Мамлакат иқтисодий мураккаб шароитни бошидан кечираётган бўлсада, ОРБ кредитлари Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий феолият миллий банкидан қарзга олинган маблағлар орқали мактаб тизимини ривожлантириш мақсад қилинган эди [23].

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга ошириш бўйича ўрта умумий таълимда 1999-2000 ўқув йилида, ўрта махсус, касб-хунар таълимида 1999-2000 ўқув йилида, Олий таълимда 1998-1999 ўқув йилида тугаллаган ҳолда босқичма-босқич жорий этиш белгилаб қўйилди.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion and recommendations). XX асрнинг 90-йиллар ва XXI асрнинг биринчи чорагида жамият таълим тизимида қуйидаги ишлар амалга оширилди: 1990-1999 йилларда Совет мафқурасидан ҳоли бўлган таълим тизимини яратилишининг ҳуқуқий асослари ҳамда Ўзбекистон Республикаси таълим соҳаларини тартибга солшининг ҳуқуқий асослари яратилди. Қарз эвазига бўлса-да совет мафқурасидан ҳоли бўлган дарсликлар яратиш тизимининг ҳуқуқий асослари қабул қилинди. Ўрта умумий таълимда 1999-2000 ўқув йилида, ўрта махсус, касб-хунар таълимида 1999-2000 ўқув йилида, Олий таълимда 1998-1999 ўқув йилида яратилгани сабабли уларда узлуксизлик ва узвий тамойиллари бузилди.

Тавсиялар: Педагогика олий таълим муассасаларида ДТС талаблари асосланиб, тарих ва ҳуқуқ фани ўқитувчиси, иқтисод ва ҳуқуқ фани ўқитувчиси, физика ва математика фани ўқитувчиси, кимё-биология ва ҳ.з. фани ўқитувчиси мутахассислигини бериш; университетларда педагогика кафедраларини ташкил этиш аниқ фанлар, ижтимоий фанлар, филология, табиий фанлар мутахассисларига умумтаълим муассасаларида дарс бериш имкониятини бериш; “Педагог ходимнинг мақоми тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонуни қабул қилиш.

АДАБИЁТЛАР

1. Холмуродов Д. Развитие среднего специального образования в Узбекистана (1966-1975): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Т., 1985. –24 с.; Товбаева Т. Деятельность Компартии Узбекистана по повышению роли первичных партийных организаций в обучении и воспитании школьной молодежи (1965-1975 гг.) .-Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. - Т.: 1989. –23 с.
2. Совет Ўзбекистони газетаси 1988 йил 17 март.
3. Ўзбекистон аёллари ва эркаклари 2000-2005. статистик тўплам.
4. Ўзбекистон аёллари ва эркаклари 2000-2005. статистик тўплам.
5. Қаранг: “Совет Ўзбекистони” газетаси, 1988 йил 17 март.
6. Жўраев Н., Файзуллаев Т.Истиклол ва тарихий жараён: (Илмий-публицистик мақолалар)/Масъул муҳаррир: К. Норматов.–Т.: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000.–96 б. Б 13; Касимов А. Школьная реформа в действии. // Партийная жизнь. – Т., 1985. 3 июль. Кузнецов Г. Как педвуза найти своего абитуриента? // Учитель Узбекистана. Т., 1987. 15 август; Развитие начального образования в Узбекистана.-Т.: Ўқитувчи, 1989; Хасанбоев Ж. Становление и развитие общего образования взрослых в Советском Узбекистана. – Т.: Ўқитувчи, 1986.
7. Совет Ўзбекистони газетаси 1988 йил 17 март.
8. ЎзР МДА. 2553-фонд. 5-рўйхат, 2369-иш, 39-варак.
9. Совет Ўзбекистони газетаси 1988 йил 17 март.
10. Каримов И. “Ўзбекистон мустақилликка эришиш остида”. Т.: “Ўзбекистон” 2011. – 44-8 б.
11. Тошкент шаҳар. Шайхонтоҳур тумани 41-мактаб ҳужжатлари (ўқув режа 1988-1989 йй).
12. ЎзР ХТВ УМББ нинг жорий ҳужжатлари. 45-иш, 53-варак. 1996 йилги август кенгашлари ҳужжатлари.
13. Жўраев Ғ.Ж. Таълим янгиланиш йўлида. –Т.: Ўқитувчи, 2000. – Б.18.
14. ЎзР ХТВ ички хизматда фойдаланиш учун ҳужжатлар тўплами. 1-жилд. /Т.И.Джўраев таҳрири остида. “Poloreper” Т.: 2008.
15. Ўша жойда.
16. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1994 й., 1-сон, 26-модда
17. “Халқ сўзи” газетаси, 1991, 18 сентябрь.
18. Жўраев Н., Файзуллаев Т.Истиклол ва тарихий жараён: Т.: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000.
19. “Таълим тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. – 1993. –№ 6. – 268-модда

-
20. Содействие реформированию системы непрерывного образования Республики Узбекистан. - Т.: Молия, 2000;
Курбонов Ш., Сейтхалилов Э. Непрерывное образование в Национальной модели подготовки кадров.- Ташкент: Маърифат, 1999.
 21. Ўзбекистон Республикаси Хукумати қарорлари тўплами, 1993 й.,8-сон,31-модда.
 22. <https://lex.uz/docs/1579414>
 23. ЎзР ХТВ ички хизматда фойдаланиш учун ҳужжатлар тўплами. 1-жилд Т.И.Джураев таҳрири остида. “Poloreper” Т.: 2008.

УДК: 930.342(364)М-40

*Интизор МАМАЖОНОВА,
Чирчиқ давлат педагогика институти таянч докторанти*

ЎзМУ профессори, т.ф.д Х. Э. Юнусова тақризи асосида

RADICAL REFORM OF THE NOTARY SECTOR DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE AND THE ROLE OF THE NOTARY IN SOCIETY

Аннотация

The article deals with the issue during the years of independence in the Republic of Uzbekistan, an integral legal system was created to protect the rights, freedoms and legitimate interests of citizens in the practice of notaries. In which the activities of notaries occupy an important place in the strategy of action in five priority areas of development of the Republic of Uzbekistan in 2017-2021, the tasks of the conceptual and organizational foundations of notary bodies in Uzbekistan are defined.

Key words: Concept, notary, notarial activity, notary's assistant, law, evidence provision, mediator, innovation, state fee, electronic payment, incompetent, notary chamber.

РАДИКАЛЬНАЯ РЕФОРМА НОТАРИАЛЬНОЙ СФЕРЫ ЗА ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ И РОЛЬ НОТАРИУСА В ОБЩЕСТВЕ

Аннотация

В статье рассматривается вопрос в годы независимости в Республике Узбекистан создана цельная правовая система по защите прав, свобод и законных интересов граждан в практической деятельности нотариата. В которой деятельности нотариата занимают важное место в стратегии действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017-2021 годах, определены задачи концептуально- организационные основы нотариальных органов в Узбекистане.

Ключевые слова: Концепция, нотариат, нотариальная деятельность, помощник нотариуса, закон, обеспечение доказательств, медиатор, инновация, государственная пошлина, электронная оплата, недееспособная, нотариальная палата.

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИ НОТАРИАЛ СОҲАСИНИ ТУБДАН ИСЛОҲ ҚИЛИНИШИ ВА ЖАМИЯТДА НОТАРИАЛ СОҲАСИНИНГ ТУТГАН ҶОНИ

Аннотация

Мақолада мустақиллик йиллари инсон ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишда нотариал фаолиятда ягона ҳуқуқ тизими яратилганлиги, нотариал соҳасини ташкил этилишининг ташкилий-концептуал асослари ва унинг тарихий аҳамияти ёритилди. Бу борада “Ҳаракатлар стратегияси”да давлат ва жамият қурилиши тизимини такомиллаштириш, қонун устуворлигини таъминлаш ва суд-ҳуқуқ тизими ва нотариал соҳасини ислоҳ қилиш масалалари мамлакатимиз мустақилликка эришгандан сўнг илк маротаба айнан шу ҳужжатда муҳим вазифа сифатида белгилаб берилганлиги қайд этиб ўтилди.

Калит сўзлар: Концепция, нотариал, нотариал фаолият, нотариус ёрдамчиси, қонун, далилларни таъминлаш, медиатор, инновация, давлат божи, электрон тўлов, муомалага лаёқатсиз, нотариал палата.

Кириш. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 25 майдаги “Низоларнинг олдини олишга қаратилган институт сифатида нотариал тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПҚ-3741-сонли Қарори [1]да мамлакатда нотариални ислоҳ қилиш, уни превентив одил судлов ҳамда судгача бўлган низоларнинг олдини олиш вазифаларини бажарувчи жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқларини таъминловчи муҳим институтлардан бири сифатида шакллантириш борасида изчил чора-тадбирларни амалга ошириш белгилаб берилди. Нотариат соҳасида фаолият юритаётган кадрларни малакасини ошириш, нотариал хизмат кўрсатишни сифати ва тезкорлигини ошириш, нотариал идора ходимларини ўз функционал вазифаларини лозим даражада бажариши устидан масофадан назорат қилишни шакллантириш қайд этиб ўтилди [2].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Жамиятимиз тараққиётида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармони билан тасдиқланган “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси” [3]да инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш борасида асосий йўналишлар белгилаб берилди. Ушбуга

қўра, “Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили”да амалга оширишга оид Давлат дастурига қўра, 2019 йилда 24 та Қонун, 13та Президент Фармон ва қарорлари, 51 та Ҳукумат қарори қабул қилинди. Давлат дастурида нотариал идоралар фаолиятини такомиллаштириш бўйича келгусида қонунчиликка қўшимча ва ўзгартиришлар киритилиши кераклиги кўрсатиб ўтилди.

Давлат дастурида нотариал фаолиятни такомиллаштириш, замон талабига мос бўлган ҳуқуқий механизмни яратиш бўйича “Нотариат тўғрисида”ги қонунга бир қатор ўзгартишларни киритиш таклифи берилди [4].

Шунингдек, 2019 йил январь ойидан бошлаб нотариал ҳаракат расмийлаштириш учун зарур бўлган, турли давлат идора ва ташкилотларидан йиғиб келинадиган ҳужжатлар электрон шаклда қабул қилиб олинadиган бўлди [5]. “Газета.uz” ва “Адвокат” журналининг берган хабарига қўра Ҳаракатлар стратегиясида белгилаб берилган устувор йўналишлардан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати аъзолари “Нотариат тизимининг тубдан ислоҳ қилиниши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги қонунни кўриб чиқиб, маъқуллади [6] бу эса мамлакатимизда нотариат соҳасини замон талабларига

мос ривожланишига йўл очиб берган ҳужжат сифатида тарихга муҳрланди.

Конунда нотариат соҳасида кадрлар масаласига жиддий эътибор қаратилди. Давлат нотариал идоралари нотариусларига махсус унвонлар — мансаб даражалари берилиши конунда кўрсатиб ўтилди [7]. Жаҳон тажрибасига мурожаат этадиган бўлсак, Германияда нотариус лавозимига Германия фуқароси бўлган, алоҳида академик тайёрловдан ўтган, университетни (олий даргоҳни) муваффақиятли тамомлаган, икки ёки икки ярим йил суд, прокуратура, адвокатурада амалиёт ўтаган, шунингдек, уч йил нотариус-ассессори бўлиб стажировка ўтаб, синовдан ўтган, судьялик лавозимини эгаллаш учун зарур бўлган барча талабларга жавоб берган, шахсларгина нотариус лавозимида ишлашлари мумкин [8]. Шахсни нотариус лавозимига тайинлаш учун у 30-35 ёшга тўлган бўлиши лозим [9]. Шунингдек, нотариуслар ўз фаолиятига киришишларидан аввал суд олдида қасамёд қабул қиладилар. Бу ҳолатни Франция, Испания тажрибаларида ҳам кўришимиз мумкин [10].

Австрияда нотариуслик лавозимига даъвогар бўлган шахс олий юридик маълумотли, нотариат соҳаси бўйича алоҳида ўқиб малака оширган австрия фуқароси бўлиб, мутахассислик бўйича 7 йил иш стажига эга бўлиши керак [11]. Бельгияда нотариус лавозимига тайинланишлик учун шахс олий юридик маълумотга эга бўлиши, бунинг учун олий даргоҳда 5 йил ўқийди, нотариус лавозимига тайинланишлик учун эса яна 5 йил қўшимча ўқиб нотариус деган диплом олади, ушбу дипломни олгач, нотариус лавозимига тайинланишлик учун 3 йил стажировка муддатини ўтайди [12]. Нотариус лавозимига кирол тайинлайди. Голландияда нотариус лавозимига тайинланишлик учун олий даргоҳни нотариат мутахассислиги бўйича тугатган бўлиши, сўнг уч йил қўшимча стажировка ва ушбу муддат ичида бир вақтда қўшимча нотариат бўйича курсларга бориши, ушбу соҳа бўйича белгиланган муддатни ўтаган бўлиши, яъни шахс олий даргоҳни битиргач 15 йил ўтгандан сўнггина нотариус бўлиб ишлаши мумкин. Нотариуслик фаолияти билан шуғулланиш учун унга ҳуқуқни киролича беради [13].

Грецияда нотариус бўлиш учун шахс олий маълумотли юрист бўлиб, бир ярим йил адвокатурада ишлаган бўлиши, нотариал фаолият билан шуғулланишга рухсат олгач, 2 йил нотариал идорада стажировка ўтайди. Шундан сўнг нотариусликка ўз номзодини кўрсатган шахс конкурсда иштирок этади. Адлия вазирлигида ўтказилган конкурсда ғолиб чиққан шахс нотариус лавозимига тайинланишлиги мумкин [14]. Испанияда нотариуслик фаолияти билан шуғулланишлик учун олий маълумотли шахс барча ҳуқуқ соҳалари бўйича яна алоҳида имтиҳон топширади [15]. Конкурсда ғолиб чиққан шахсга нотариус дипломини Испания киролининг шахсан ўзи топширади. Францияда нотариуслик лавозими меросхўрларга ўтади бу ҳолат Италия ва Грецияда ҳам мавжуд [16].

Тадқиқот методологияси (Research methodology). Мустақиллик йиллари соҳа қонунига қатор ўзгаришлар киритилди.

Қонунга нотариал ҳаракатларнинг янги турлаги жорий этилди, хусусан, нотариуслар медиатор вазифасини бажариши [17], далилларни таъминлаш [18] муаллифлик ва турдош ҳуқуқ объекти тақдим этилган вақтни тасдиқлаш [19] ҳамда электрон ҳужжат ва қоғоз кўринишидаги ҳужжатнинг бир хил юридик кучга эга эканини тасдиқлаши мумкинлиги қоидалари белгиланди [20].

Соҳада амалга оширилган ислохотлар натижасида мамлакатимизда “Нотариус” автоматлаштирилган ахборот тизими яратилди [21], барча нотариал ҳаракатларни

ахборот тизим орқали онлайн тарзда мониторинг қилиш тартиби жорий этилди, нотариал ҳаракатларни амалга ошириш учун электрон навбатга ёзилиш имконияти яратилди [22]. Нотариал ҳаракатларни амалга оширишга алоқадор давлат органлари билан ахборот ҳамкорлигининг барча турларини таъминлаш учун мўлжалланган ахборот тизими нотариатнинг ягона автоматлаштирилган ахборот тизими [23] эканлиги қонунан мустаҳкамланди. Белгиланган янги қоидага кўра, электрон мурожаат электрон рақамли имзо билан тасдиқланган бўлиши лозим [24].”

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

25.05.2018 йилдаги ПК-3741- сонли Президент Қарорининг ижросидан келиб чиқиб, 2019 йил 1 январдан бошлаб маҳаллий нотариат тизимига бир қатор янгиликлар киритилди. Биричидан, фаол модель доирасида нотариуслар томонидан битимларни тасдиқлашда “ягона дарча” тамойили бўйича амалга ошириладиган ҳуқуқий ва техник тусдаги қўшимча ҳаракатлар рўйхати тасдиқланди [25]. Иккинчидан, кўчмас мулкни ижарага бериш ва текин фойдаланиш шартномаларини мажбурий нотариал тасдиқлаш бекор қилинди. Учунчидан, кўчмас мулк билан боғлиқ битимларни нотариал тасдиқлаш фақат ҳимоя даражасига эга бўлган гербли (махсус) бланкаларда амалга ошириш тартиби жорий этилди. Тўртинчидан, васиятномаларни, шунингдек жисмоний нуксонли, касаллиги туфайли ёки бошқа сабабларга кўра ўз қўли билан имзолай олмайдиган киши номидан битим, ариза ва бошқа ҳужжатларни имзолаш жараёнини мажбурий аудио ва видеога қайд этиш тартиби қонунан мустаҳкамланди [26]. Бешинчидан, юридик шахс нотариусга ихтиёрий мурожаат этганда унинг коллегиял органининг қарори қабул қилинганлиги факти нотариал тасдиқланиши қонунан белгилаб берилди [27]. Олтинчидан, нотариал ҳаракатларни амалга ошириш учун мурожаат қилган шахсларнинг шахсини аниқлаш учун бармоқ излари сканер қилинадиган бўлди ва махсус мосламада уларнинг бармоқ изларини сканер қилиш йўли билан нотариал ҳаракатлар бажарганлигини тасдиқлаши қонунан мустаҳкамлаб қўйилди [28]. Еттинчидан, нотариал идораларда реал вақт режимидаги масофавий аудио ва видеокузатув воситалари ўрнатилади.

Нотариал идорага мурожаат этган шахсларнинг шахси нотариус томонидан тегишли ахборот ресурсларидан фойдаланилган ҳолда аниқлаш тизим орқали текшириши қонунда ўз ифодасини топди [29].

2019 йил давомида республика бўйича жами 3.958 014 та нотариал ҳаракат амалга оширилган бўлиб, ўтган йилга нисбатан 460.317тага ёки 10,7 фоизга камайган бўлса, сайёр нотариал ҳаракатлар сони 21.206 тага ёки 89 фоизга ошган [30].

2020 йил ҳолатига республика бўйича 873 нафар нотариус, 2060 нафар стажёр, ёрдамчи ва котиблар фаолият юритиб, бир йилда ўртача 3,8 млн нотариал ҳаракат амалга оширилган. 2021 йилнинг 1-ярим йиллиги давомида нотариуслар томонидан кўчмас мулкни бошқа шахсга ўтказиш билан боғлиқ 148. 750 та шартномалар расмийлаштирилган. Шундан хонадонни, ҳовли-жой ва унинг бир қисmini бошқа шахсга ўтказиш бўйича 108. 723 та олди-сотди шартномаси расмийлаштирилган, 27. 752 та ҳада шартномаси, 139 та айирбошлаш шартномаси рўйхатдан ўтказилган, 14 та корхона олди-сотди, 12. 045 та нотураж жой олди-сотди, ҳада, айирбошлаш бўйича шартнома, умрбод таъминлаш шарти билан олди-сотди шартномаси бўйича 77 та шартнома расмийлаштирилган. Автомашина олди-сотди шартномаси сони жами 209 322 тани ташкил қилган бўлса, 8 400 та ҳада шартномаси, 46 та айирбошлаш шартномаси, 55 525 та автототранспортни ижарага бериш бўйича ижара шартномалари расмийлаштирилган. Кўчмас мулкни тасарруф этиш

хукуки билан (олди-сотди, ҳадя, айирбошлаш) шартнома-лар, турар-жой ижараси, нотурар жой ижараси, васият, қариндошларга ва бошқа шахсларга мерос бўйича гувоҳнома, мерос мулкини кўриш бўйича кўрилган чора-лар, эр-хотиннинг умумий мулкидаги улушига нисбатан Мулк ҳукуки бўйича гувоҳнома, автотранспортни бош-қариш бўйича қариндошлар ва ўзга шахсларга берилган ишончнома, тасарруф этиш ҳукуки билан берилган ишончнома ва бошқа ишончномалар бўйича жами нотариал ҳаракатлар 2 128 878 тани ташкил қилган. Шулардан нотариал идорадан ташқарида тасдиқланган нотариал ҳаракатлар (сайёр хизмат) – 7 539 тани, давлат божидан озод қилинган нотариал ҳаракатлар – 21 887 тани ташкил этган.

Рақамлар таҳлили бўйича ярим йил давомида бир нафар нотариус ўртача 2 441та нотариал ҳаракатларни амалга оширган. 2018 йил давомида жами 117.102 та пенсия олиш учун ишончнома нотариал тасдиқланган бўлса, ҳукукий ва техник тусдаги хизмат учун тўлов микдори 2 млрд.374 млн. сўмни ташкил этган [31].

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Нотариат соҳасида амалга оширилаётган барча ўзгаришлар фуқароларимизга янада қулайликлар яратиш, давлат идоралари томонидан уларга кўрсатилаётган хизматлар сифатини яхшилаш, ортқича оворагарчилик ва сарсонгарчиликларга барҳам бериш, қўшимча маблағ сарфланиши ҳолатларини олдини олиш, бир сўз билан айтганда, халқимиз турмуш тарзини енгиллаштиришга қаратилган десак, муболаға бўлмайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Низоларнинг олдини олишга қаратилган институт сифатида нотариат тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони// Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси 26.05.2018 й. 07/18/3741/1272-сон.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантиришнинг Ҳаракатлар стратегияси»ни тасдиқлаш тўғрисида”ги Фармони. //Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017, 6-сон, 70-модда. . Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 10.08.2020 й., 06/20/6041/1151-сон.
3. 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устивор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини “Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили”да амалга оширишга оид Давлат дастурини ўрганиш бўйича Илмий-Услубий рисола Ўзбекистон Республикаси Олий ва Ўрта махсус таълим вазирлиги. Тошкент давлат иқтисодийёт университети. Тошкент “Маънавият” 2017. 180-183 бетлар.
4. Интернет маълумотлари.<https://www.norma.uz/>
5. <https://www.gazeta.uz/uz/2019/12/16/addition/>
6. 2020 йил 14 январдаги Ўзбекистон Республикаси Қонуни-602-сонли Қонуни таҳририда-Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 15.01.2020й., 03/20/602/0052-сон
7. Нотариальный Вестник –Москва Изд. Юрист. Юридическая практика1999.–№5.–6с.
8. Дитрих Клеппи, нотариус Рейнской нотариальной палаты “Нотариат в Германии” // Ж. Нотариальный Вестник. – Москва. Изд. Юрист -1998. –№10. –С 47.
9. Селянин А.В. Нотариат. – Москва. 2005. –32 с.
10. Нотариальный вестник 1999..Москва Издательство-Юрист –№5.–С. 43-44.
11. Нотариальный вестник.//Ж.– Москва, 1999. –№5.–45с.
12. Нотариальный вестник. //Ж.– Москва, 1999.–№5– 47с.
13. Нотариальный вестник //Ж.–Москва, 1999. –№5. –43с.
14. Нотариальный вестник.//Ж.– Москва, 1999.–№5. –43с.
15. Нотариальный вестник.// Ж.– Москва, 1999. –№5. –50с.
16. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 02.05.2020й., 10/20/3113-5/0602-сон
17. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 02.05.2020й., 10/20/3113-5/0602-сон
18. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 02.05.2020й., 10/20/3131-5/0602-сон
19. <https://www.gazeta.uz/uz/2019/12/16/addition/>,<http://advokatnews.uz/xabar/1382.html>
20. Ашуров Д. Ўзбекистон нотариал палатаси раиси. “Жаҳон стандартлари даражасида” // Халқ сўзи. 2021 йил 17 декабрь, № 269(8049)
21. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 10.01.2020 й., 10/20/31313-4/0043-сон.
22. Ўзбекистон Республикасининг 2018 йил 11 октябрдаги Ўзбекистон22. Ўзбекистон Республикасининг 2018 йил 11 октябрдаги Ўзбекистон Республикаси Қонуни-497-сонли Қонунига асосан киритилган- Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 12.10.2018 й., 03/18/497/2044-сон-2019 йил 1 январдан қўлдан кирган.
23. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси , 12.10.2018й., 03/18/497/2044-сон-2019 йил 1 январдан қўлдан кирган.
24. https://www.norma.uz/uz/qonunchilikda_yangi/notarial_hizmatlar_yangi_tartibda_kursatiladi Хужжат Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базасида эълон қилинган ва 26.05.2018 йилдан қўлдан кирди.
25. Ўзбекистон Республикасининг 2018 йил 11 октябрдаги Ўзбекистон Республикаси Қонуни -497-сонли Қонуни таҳририда-Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 12.10.2018 й., 03/18/497/2044-сон-2019 йил 1 январдан қўлдан кирган.
26. Ўзбекистон Республикасининг 2018 йил 11 октябрдаги Ўзбекистон Республикаси Қонуни-497-сонли Қонунига асосан 12 -1 банд билан тўлдирилган-Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 12.10.2018 й., 03/18/497/2044-сон-2019 йил январдан қўлдан кирган.
27. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 28.07.2021 й., 10/21/3313/0724-сон.
28. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси,10.01.2020 й., 10/20/3113-4/0043-сон.
29. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 02.05.2020й., 10/20/3113-5/0602 –сон.
30. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2022 йил 20 январь 7/22-6/565-сон билан олинган маълумотнома
31. Даракчи газетаси №5 (1032) 31 январь 2019 йил сони.

УДК:902.03(575.1)

Якубджан МУХАМЕДОВ,
ЎзМУ катта ўқитувчиси (PhD)
Email: mukhamedov-2017@mail.ru

ЎзМУ профессори т.ф.д. Мавланов Ў.М тақризи асосид

CHACH ADMINISTRATIVE CENTER OF THE WESTERN TURKIC KHAGANATE.

Annotation

This article analyzes the reforms carried out in the management system of the Chach oasis, which served as the administrative and political center of the Western Turkic Khanate in the early Middle Ages.

The article studied the main opinions expressed by foreign researchers about the administration of the oasis by F. Grenet, E. E. de la Vessier, Chavannes, German researcher Z.Stark, American J.K. Skeff, Hungarian orientalist K.I. Bekvis, Turkish orientalist and historians Z.V. Tugan, E. Esin and E.Ekrem.

Key words: Tegin, tudun, Kultube, shad, chach, ashina, Chachanapch, Chzhe-zhe, Shi, Shi-go, Chzhe-shi, stater, chash, Zardusht kabasi, Kang.

ЧАЧ, КАК АДМИНИСТРАТИВНЫЙ ЦЕНТР ЗАПАДНО-ТЮРКСКОГО КАГАНАТА.

Аннотация

В данной статье анализируются реформы, проведенные в системе управления Чачским оазисом, служившим административно-политическим центром Западно-Тюркского каганата в период раннего средневековья.

В статье были изучены основные высказанные мнения зарубежных исследователей об административном управлении оазиса Ф.Грене, Э. де ла Вессьер, Э.Шаванн, немецкий исследователь З.Старк, американец Дж.К. Скефф, венгерский востоковед К.И.Беквис, тюркский востоковеды и историки З.В.Туган, Э.Есин и Э.Экрем.

Ключевые слова: Тегин, tudun, Култүбе, шад, Чач, ашина, Чачанапч, Чже-ши, Чже-чже, Ши, Ши-го, Зардушт кабаси, Канг, статер, чаш.

ЧОЧ - ҒАРБИЙ ТУРК ХОҚОНЛИГИНИНГ МАЪМУРИЙ МАРКАЗИ СИФАТИДА

Аннотация

Ушбу мақолада, илк ўрта асрлар даврида Ғарбий Турк хоқонлигининг маъмурий ва сиёсий маркази вазифасини бажарган Чоч воҳасининг бошқарув тизимида амалга оширилган ислохотлари таҳлил қилинган.

Мақолада хорижлик тадқиқотчилардан Грене, Э. де ла Вессьер, Э. Шаванн, немис тадқиқотчиси З. Штарк америкалик Ж.К. Скэфф, венгер шарқшуноси К.И. Беквис, туркиялик шарқшунос ва тарихчилар З.В. Тўғон, Э. Эсин ва Э. Экремларнинг воҳанинг маъмурий бошқаруви бўйича билдириб ўтилган фикр мулохазаларига илмий асосланган ҳолда тадқиқ қилинган.

Калит сўзлар: Тегин, tudun, Култүбе, шад, Ашина, Чачанапч, Чоч, Чже-ши, Чже-чже, Ши, Ши-го, Зардушт кабаси, Канг, статер чач, чаш,

Кириш. Илк ўрта асрлар даври тарихини ёритишда Ғарбий Турк хоқонлиги давридаги иқтисодий сиёсий ва маъмурий бошқарув тарихини тадқиқ этиш муҳим аҳамиятга эга. Чоч, Суғд, Фарғона, Уструшона, Бухоро, Хоразм, Тоҳаристон каби маҳаллий ҳукмдорликларнинг бошқарув тизими, ҳудудларнинг шаҳарсозлиги, моддий маданияти каби тадқиқ этиш долзарб мавзулардан биридир.

Чоч тўғрисидаги илк ёзма маълумотларни, асосан, Қанг давлати ва ундан мустақил давлатларнинг ажралиб чиқиши даврига оид бўлган маълумотларда етиб келган. Хусусан, “Чоч” атамаси дастлаб милодий II–III асрларга оид Чимкент яқинидаги Култүбе ёдгорлигидан топилган пишган гишт устига ёзилган суғдий битикларда ҳамда 262 йилга мансуб бўлган Сосоний ҳукмдорининг “Зардушт кабаси” битигида ҳам воҳанинг ижтимоий иқтисодий ва сиёсий ҳаёти ҳақида муҳим маълумотлар келтирилган [1]. Ушбу ёдгорликлардан аниқланишича, Чочнинг ҳудудий чегараси ҳақида сўз юритилиб, унинг ҳудуд сарҳадлари Суғд ва “Чочистон тоғлари” гача бориб Чоч воҳасининг шимоли-шарқий қисмларидаги ҳудудларни қамраб олган.

Воҳа тарихини ифодаловчи қадимий ёзувлар мавжудлигини тасдиқловчи топилмалар, ашёлар аниқланган бўлиб, улар, асосан, суғдий ёзуви мис тангаларда турли муҳрлардан ўрин олган. Хусусан, Култубе (Арис) ёдгорлигидан III–IV асрларга оид суғд ёзуви акс этган

идиш аниқланган бўлиб, ушбу идишнинг сиртига “уларнинг (Чоч) шаҳар барпо қилганлиги ва қўчманчиларни хирожга боғлаганлиги” ҳақидаги жумлалар қайд этиб ўтилган [2]. Тадқиқотчиларнинг фикрича, ушбу лавҳа шаҳар дарвозасининг пештоқида ўрнатилган бўлиб, шаҳар аҳолиси ва қўчманчилар бу жумлаларни ўқиб, ибрат олсин деган мақсадни кўзлаган ҳолда акс этганлигини келтириб ўтишади. Бу эса Чочнинг сиёсий-маъмурий бошқаруви ҳамда ҳудуд сарҳадлари ниҳоятда кенг ва юксак даражада тараққий этганлигидан дарак беради. Шунингдек, Уралдаги Кечево қишлоғидан топилган III–IV асрларга мансуб сопол идиш сиртида суғд ёзувида “воҳага мансуб бўлган идишлар[3]” дан ўрин олган битикда ҳам воҳа ҳақида маълумотлар келтириб ўтилган. Хусусан, Хурмузд ҳукмронлик қилган олтинчи йилга оид тангаларида “Чачаннапч” (Чоч халқи) атамаси учрайди. Шу турдаги кумуш буюмлардаги битиклардан бирини В.А. Лившиц MY'R š'w c's'nn'pc 3+3+320+10 styk |xuv(u) šaw čāčānnāfē ššnū stērak| “Хукмдор Шав, Чоч халқининг йўлбошчиси. (Салмоғи) – 39 статер” деб ўқийди [4]. Буни натижасида воҳада истиқомат қилувчи аҳолининг ижтимоий – иқтисодий ҳаётин қандай кечганлиги, воҳанинг айнан шу даврдаги сиёсий ҳолати ҳақида хулоса чиқариш имконини беради.

VI–VIII асрларга мансуб Турк хоқонлиги даврига тегишли бўлган, воҳа ҳукмдорларининг суғдий ёзуви акс

этган Чоч тангаларида ҳамда Қанқадан топилган сополларнинг сиртида воҳа бошқарувида бўлган бошқарувчи тоифа вакиллари ва уларнинг олиб борган ислохотлари ҳақида ҳам муҳим маълумотлар бериб ўтилган.

Илк ўрта асрларга келиб, Чочнинг сиёсий маъмурий бошқарув тарихи бўйича топилган нумизматик материалларнинг таҳлил қилиш натижасида бу даврга тааллуқли бўлган эллика яқин типдаги тангалар аниқланган. Олиб борилган тадқиқотлар натижасида, тангаларда акс этган суғдий ёзувда воҳадаги бошқарувчи бош ҳукмдорининг (тегин) мансаб ва ваколатларини, шунингдек, воҳага ҳокон томонидан юборилган ноиб (тудун) ҳақидаги маълумотлар акс этганини ёзма манбалар асосида ҳамда уларнинг VII-VIII асрларда воҳада ҳукмронлик қилган туркий сулолаларга мансуб эканлиги аниқланди [5]. Бу эса илк ўрта асрларда воҳа ҳудудларида туркий давлатчилиқ анъаналари юксак даражада тараққий этганлигидан дарак беради. Тангаларнинг ҳар бири ҳам иконографик, ҳам палеографик жиҳатдан мукаммал ишланганлиги пул зарб қилиш анъанасининг санъат даражасига чиққанлигини кўрсатади. Шу билан биргаликда, тангаларда акс этган тасвирлар ва турли рамзлар ажодларимиз давлатчилиқ анъаналарини ўзида мукаммал даражада акс эттирганки, бу ҳолат минтақанинг бошқа ҳудудларида камдан-кам ҳолларда кўзга ташланади.

Тошкент воҳасининг исломдан аввалги даврларга тегишли бўлган шаҳар харобаларидан топилаётган археологик материаллар ичида Ғарбий ҳоконликка хос бўлган тангаларнинг топилиши чоч ҳоконлиқнинг танга зарб қилувчи марказларидан бири бўлганлигини англатади [6]. Буни Чоч тангаларида акс этган ҳоконликка хос бўлган иконографик тасвир ва эпитетлар ҳам кўрсатиб турибди [7]. Ушбу тангаларнинг ҳоконлик бошқарув марказлари бўлмиш Ўрхун (Мўғулистон), Етгисув ҳудудларидан эмас, айнан Тошкент воҳасидан топилиши бежиз эмас. Ёзма манбаларда Чоч воҳаси бир қанча муддат Ғарбий Турк ҳоконлиги бошқарув марказларидан бири бўлиб, бу араб географлари асарларидан жой олган Жабғукат ("Жабғу шаҳри") мисолида ўз ифодасини топган [8].

Илк ўрта асрларга келиб, Чоч воҳасида турли-туман тангаларнинг зарб қилиниши натижасида иқтисодий ва маданий алоқаларининг тараққий этиши учун замин яратган. Бу бир томондан воҳанинг ҳоконлик учун муҳим стратегик ва иқтисодий ҳудуди бўлиши билан боғлиқ бўлса, иккинчи томондан бу даврда Ипак йўли халқаро тижоратида Чочнинг аҳамияти ҳамда воҳада бир неча бошқарувчи сулолаларнинг мавқеи ошгани билан ҳам алоқадор эди. Бу эса воҳада ўнлаб шаҳарлар Чоч ҳозирги Тошкент воҳасидан ташқари Тароз (Жамбул), Исфижоб (Сайрам), Фороб/Ўтрор (Ясси-Туркистон) вужудга келишига ва кейинчалик кучли ҳукмдорликка айланишига сабаб бўлган.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Илк ўрта асрларда Чоч воҳаси Амударё – Сирдарё оралиги ва унга туташ ҳудудлардаги ўнлаб катта-кичик воҳа ҳукмдорликлардан бири бўлиб, воҳанинг бу даврдаги сиёсий-маъмурий бошқаруви масаласи илк ўрта асрлар тарихини ёритувчи, асосан, хитой, араб ва форс, қисман эса қадимги турк ва суғд манбаларда ўз аксини топган. Шунингдек, воҳа тарихининг бу жиҳатларини ёритишда эпиграфик ва нумизматик материаллар ҳам муҳим ўрин тутди. Илк ўрта асрлар Чоч тарихини ўрганган В.В. Бартольд, Э. Шаванн, Е. Массон, Ю.Ф. Буряков, А. Муҳаммаджонов, О.И. Смирнова, М.И. Филанович, Э.В. Ртвеладзе, Л. С. Баратова, А. Хўжаев, Ш. Камолиддин, Э. де ла Вессьер, Ф. Грене, З. Штарк, америкалик Ж.К. Скэфф, немис тадқиқотчиси З. Штарк, венгер шарқшуноси К.И. Беквис, туркиялик шарқшунос ва тарихчилар З.В. Тўғон, Э. Эсин

ва Э. Экрем, А. Отахўжаев, Ғ. Бобоёров, М. Хатамова, А. Кубатин, Д. Нормуродов, Я. Мухамедов ва бошқа бир қатор тадқиқотчилар ушбу манбаларни у ёки бу даражада ўрганганлар. Хусусан, ушбу тадқиқотчиларнинг бир қисми Чоч воҳасининг маъмурий марказлари масалаларини ўрганишда мазкур ёзма ва археологик манбаларнинг эътибор қаратган бўлсалар, бир қатор тадқиқотчилар эса улар асосида воҳадаги бошқарувчи сулолаларнинг сиёсий тарихи, келиб чиқиши, бошқарувда қўлланилган унвон ва рамзий белгилар (тамға ва х.к.) каби масалаларни таҳлил қилишган.

Тадқиқотлар методологияси. Мақолада илмий манбалар таҳлили, илмий қарашлар ва ёндашувларнинг қиёсий таҳлили, тарихий маълумотларни умумлаштириш ва ҳолислик тамойили усулларидан фойдаланилган.

Шу ўринда бир масала устида тўхталиб ўтиш керак бўладики, Ғарбий ҳоконлик айнан нима учун Чочни асосий марказ сифатида танлаб олинганлиги масаласи ҳозирги кунга қадар олимлар ўртасида турли тортишувларга сабаб бўлмоқда. Бизга маълумки Ғарбий Турк ҳоконлиги Амударё–Сирдарё оралиги ва унга туташ ҳудудларнинг катта бир қисмини қўлга киритиши ва бу бошқарувнинг Ашина сулоласи қўлига ўтиши ҳудудда қўпгина табиий ресурсларга бой воҳаларнинг мавжудлиги билан изоҳланишини келтириб этиб ўтиш мумкин. Хусусан, Чочда - Илок, Фарғона, Тохаристон, Ҳисор каби ҳудуд тоғларининг жануби-ғарбий этакларида ястаниб ётган кенг яйловлар бўлиб, ушбу ерларда Ашина хонадони вакиллари ўз бошқарувини ўрнатишларига замин яратиб берган деб ҳисоблаш имконини беради. Бу борада айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, Чоч шаҳри Тегинлар сулоласининг, Тункат ва Тарбанд (Ўтрор) шаҳарлари эса Чоч Тудунлари сулоласининг марказлари бўлган [9].

Турк ҳоконлиги даврида воҳанинг бош маркази "Чоч" шаҳри бўлиб, Чоч Тегинлари сулоласи бу ердан марказ сифатида фойдаланишган. Улар Чоч воҳасида энг юқори мавқеи сулола бўлганлиги учун ҳам воҳанинг бош шаҳрини танлашган. "Чоч" шаҳрини бугунги кунда Қанқа тепалиги деб юритиладиган қадимий шаҳар харобаси билан тенглаштириш мумкин. Чунончи, ушбу қадимий ёдгорлик эгаллаган ҳудуднинг катталиги ва бир вақтлар сиёсий марказ вазифасини бажарганлигини кўрсатадиган қўплаб археологик топилмаларга эгалиги (хусусан, нумизматик материалларга бойлиги, ҳукмдор саройи (қароргоҳ) ўрнини аниқланганлиги ва х.к.) билан Тошкент воҳасининг бошқа шаҳарларидан ажралиб туради. Шу боис тадқиқотчиға кўра, Чоч (Қанқа) шаҳрини Тегинлар сулоласига тегишли деб қаралса, ёзма манбаларда Чоч Тудунлари билан боғлиқ воқеалар баёнида тилга олинган Тункат ва Тарбандни эса Тудунлар сулоласи билан боғлаш тўғрироқдир [10]. Бу масалани тўлақонли ечилган деб бўлмайди. Бизнингча, масалага ойдинлик киритиш учун қўплаб археологик изланишлар олиб бориш, ушбу сулолаларга тегишли моддий буюмлар (танга, муҳр ва б.)га таянган ҳолда муайян бир тўхтамга келиш мумкин.

Шу ўринда яна бир масала хусусида тўхталиб ўтиш лозим, бизга маълумки, ушбу воҳа металлургия хом-ашёсига бой ҳудуд сифатида келтирилиб, турли туман рангли металллар қимматбаҳо тошларни ишлаб чиқариш ишлари олиб борилганлиги маълум. Масалан, бу ерга Кўчбулоқдан олтин, Лашкарак ва Шавғардан қумуш, Унгуриликкондан эса феруза тоши казиб олинган [11]. Бу ўз навбатида ҳоконлиқнинг ўлкага бўлган қизиқишини янада ортишига сабаб бўлган. Шу сабабдан бу воҳа ҳоконлиқнинг танга зарб қилдириладиган ҳудудларидан бирига айланишига ҳам айнан мана шу омилни келтириб ўтишга асос бўлган.

Таҳлил ва натижалар. VI асрнинг охири ва VIII асрлар оралиғида Чочда зарб қилинган тангаларининг

катта бир қисми Ғарбий Турк хоқонлигига оид тангалар бўлиб, тангаларда олий ҳукмдорларнинг исм ва унвонлари бир-бирига ўхшаш тамгалар, иконография (ҳукмдор тасвири, қўшалок портрет, ҳокимият рамзи бўлмиш ҳайвон суратлари ва ҳ.к.) билан зарб қилинган бўлса, қолган 3 тилдагиси эса бир-биридан бутунлай фаркли тамга ва иконографияга эга. Кейинги уч тип тангаларнинг ҳар бирида “Чоч ҳукмдори”, “Чоч ҳукмдори Тегин”, тудун, элтабар каби ёзувлар акс этган бўлса, Ғарбий Турк хоқонлиги тангаларида эса “Чоч ҳукмдори” ибораси умуман учрамаслиги анча-мунча изоҳ талаб қилади. Тангаларнинг бундай ўзига хосликларидан келиб чиқиб, бу пайтда воҳада 3 та маҳаллий сулола ҳукм сурганилиги, уларнинг ҳар бири ўзига хос ҳокимият рамзларига, яъни муайян унвон, тамга (герб)га эга бўлганлиги, хоқонлар эса бу ерга бевосита ўзининг меросий мулки эмас, билвосита мулки – вассали сифатида қараган, деб изоҳлаш мумкин. Шунингдек, мазкур ҳар уч маҳаллий сулоланинг воҳанинг муайян бир қисмида ўз ҳудуди, бошқарув маркази бўлганлигини, шу билан биргаликда улардан бири нисбатан юқори мавкеда, қолганлари эса қуйроқ мақомда, аниқроғи, иккинчи даражали сулола бўлганидан дарак беради [12].

Бироқ VII – VIII асрларда воҳадаги туркий сулолалар ҳукмдорларининг марказлари қаерда жойлашганлиги борасида тарихшуносликда қуйидаги хулосалар бўлиб, ушбу тангаларни ҳам улар билан боғлаш мумкин:

1) Оққўрғон туманидаги Қанқа шаҳар харобаси ҳам, Тошкент шаҳридаги Мингўрик шаҳар харобаси ҳам Чочнинг пойтахти бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас. Эҳтимол, олдинроқ Қанқа, кейинроқ Мингўрик пойтахт вазифасини бажарган [13].

2) қадимдан Қанғ салтанатининг пойтахти бўлган Қанқа шаҳар харобаси Турк хоқонлиги даврида ҳам Чоч сулолаларидан бирининг пойтахти бўлишда давом этган. Мингўрик эса бу даврда Чочнинг мудофаа кўрғонларидан бири вазифасини бажарган [24].

Бу фикрда қанчалик жон борлигига аниқлик киритиш учун янада чуқурроқ изланишлар олиб борилиши зарур. Фақат ҳозирча шуни таъкидлаб ўтиш керакки, ҳақиқатан ҳам археологик топилмаларнинг, айниқса, бошқарувчи сулолаларга хос ҳокимиятга алоқадор ашёларнинг катта қисми Қанқа ёдгорлигидан топилаётганлиги ҳам бундан далолат беради.

Чоч бошқаруви билан боғлиқ яна бир масала – Турк хоқонлигининг Чоч воҳаси нафақат хоқонлиқнинг танга зарб қилдирган жойи бўлиб қолмай, балки хоқонлик бу ерда ўз қароргоҳларига эга бўлганлигидир. Хусусан, бир қатор тадқиқотчилар, хусусан, Ю.Ф. Буржов, Ғ. Бобоёров, М. Хатамовалар араб манбаларидаги Жабғукат ва Хотункат (хитой манбаларида Кохотун-чен “Хотун-шаҳар”) каби Чоч шаҳарларини Ғарбий турк хоқонлари билан боғлаб, ҳар иккала шаҳарнинг махсус қароргоҳлар бўлганлиги тўғрисидаги фикрини олға сурадилар [15].

Хоқонлик Чоч воҳасига анча жиддий эътибор берган ва бу ерга ўз вакиллари – тегинлар ва тудунларни юбориб, улар орқали воҳада бошқарувни амалга оширган бўлишлари билан бирга вақти-вақти билан хоқонларнинг бу ерга бевосита ташриф буюрганликлари уларнинг ўз номидан танга зарб қилдирганликлари ва қароргоҳ барпо эттирганликлари мисолида ўз тасдиғини топади [16].

Дарвоқе, хоқонларнинг ўз вассаллари ҳудудига, хусусан, Фарғона, Суғд ва Тохаристон га бир неча бор ташриф буюрганлиги маълум [17], ҳатто бу ерларда улар номига “хоқон” унвонли тангалар зарб қилинганли ҳолати ҳам кўзга ташланади [18], бироқ Чочдан фаркли ҳолда хоқонларнинг ҳар учала ҳукмдорликда ўз қароргоҳини қурдиргани маълум эмас.

Шу ўринда хоқонларнинг ҳар хил мақсадларда Чоч воҳасига келиб бу ерда фаолият юритганлигига доир хитой манбаларида қайд этилган маълумотларни қисқача келтириб ўтсак. Шегуй хоқон 605 йилда бу ерга ўз хонадонидан бир шахзодани юборган бўлса (Тегин Тяньчжи), унинг иниси Тун ябғу-хоқон (618–630) эса юқорида ўз ҳукмдорлигининг дастлабки йилларидаёқ қароргоҳини Чочга, унинг шимолидаги Цянь-Цюань (Минг-булок) мавзесига қўчиради. [19] Яна бир Ғарбий турк хоқони Ашина Улуғ (Хэлу; 651–657) ўз қароргоҳини худди шу жойда барпо этади [20]. Бундан ташқари, Ғарбий хоқонлик ҳукмдорларидан яна бир неча нафари ўзаро тахт талашувлар пайтида Чочга паноҳ излаб келгани қайд этилади. Хитой йилномаларида Элби Тулу (Иби Дулу; 638–642) хоқон 640- йилларда Чочга қочиб, Кохотун-чен [21] (Хотункат) шаҳрида паноҳ топгани тилга олинади [22]. 657 йилда хитой лашкарбошиси Су Дин-фань Ғарбий турк ҳукмдори Ашина Хэлуни тор-мор қилиш учун сафарга чиқади. Унинг қароргоҳи бўлган Цюан-цян (Минг-булок)қа етиб келган хитой қўшинлари бир қатор жанглардан сўнг хоқонни Суяб дарёси бўйида мағлубиятга учратгач, хоқон ва унинг ўғли Шиюн Ши (Чоч) ҳукмдори Шуней Ше (шад)нинг ҳузурига қочиб, у ердаги Суду (Уштуркат?) шаҳрига бекинишади. Бу пайтда мазкур шаҳарни бошқараётган Ийе даган (Инал тархон) уларни тутиб, хитой қўшинларига топширади [23].

Қисқаси, илк ўрта асрларга, хусусан, VI–VIII асрларга келиб Чоч воҳаси тигиз ижтимоий-сиёсий ва этномаданий жараёнларга тортилган бўлиб, бу воҳада бир неча сулолаларнинг ташкил топиши (Тегинлар, Тудунлар), воҳада бир неча бошқарув марказларининг ўртага чиқиши (Чоч, Тункат), Ғарбий Турк хоқонлигининг бу ерни муҳим стратегик марказлардан бири сифатида танлаши (Жабғукат, Хотункат), бу ерга ўз вакиллари ноиб ўлароқ юбориши (Тегинлар – Ашина хонадони аъзолари, тудунлар – солиқ йиғишни ташкиллаштирувчи ва маҳаллий ҳукмдорни назоратда тутиб турувчи махсус вакил), воҳада турк-суғд симбиозининг кучайиши [24] ва хоқонлиқнинг ўз тангаларини айнан Чочда зарб қилдириши бундан дарак беради.

Хулоса. Илк ўрта асрларда Чоч воҳасида Амударё – Сирдарё оралиғидаги бошқа тарихий географик вилоятлар (аслида воҳалар)да бўлгандек воҳа ҳукмдорликларига хос бошқарув шакли, яъни бир вақтнинг ўзида бир неча кичик ҳукмдорликлар фаолият юритиши ва уларнинг барчаси муайян бир йирик салтанатга бўйсунлиши ҳолати мавжуд бўлган. Бу даврнинг айрим паллаларида мавжуд кичик ҳукмдорликлардан бирортаси сиёсий жиҳатдан нисбатан кучайиб, бошқалари устидан устунлик қозонгани, “Чоч” номини акс эттирувчи танга-пул чиқаргани, хорижга (хусусан, Хитойга) элчи юборгани, шу билан биргаликда, Ғарбий Турк хоқонлиги учун муҳим марказлардан бири бўлганлиги воҳанинг шаҳар маданиятини янада гуллаб яшнашига сабаб бўлди.

АДАБИЁТЛАР

1. Камолиддин Ш. Чоч (Шош) топонимининг келиб чиқиши ҳақида // *Moziydan sado*. – Тошкент, 2009. – № 2. – Б. 18.
2. Sims-Williams N., Grenet F. The Sogdian inscriptions of Kultobe // *Shygys*, 2006, 1. P. 95-111; Подушкин А.Н. Раскопки катакомбы I восточной группы насыпей могильника Культобе в 2013 г. // *Кадырабековские чтения – 2014 / Под ред. А.А. Бисембаева. Актобе: Актыбинский обл. центр истории, этнографии и археологии*, 2014б. С. 138 – 144. Б-38. Бобоёров Ғ. Чоч тарихидан лавҳалар Тошкент. 2010. – Б. 5 – 10. Яценко С.А, Авизова А.К. Археология и история Кангуйского государства. Шимкент. – 2020.

3. Бобоёров Ғ. Чоч тарихидан лавҳалар., Тошкент. 2009. – Б. 5 – 10.
4. Лившиц В. А. Согдийская эпиграфика Средней Азии и Семиречья. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2008. – С.307, Напольских В.В. Очерки по этнической истории. Казань, - 2018. С.256.
5. Бобоёров Ғ. Чоч – Ғарбий Турк хоқонлигининг бошқарув марказларидан бири сифатида // Ўзбекистон пойтахти Тошкент 2200 ёшда. Халқаро илмий конференция маърузалари. – Тошкент., 2009. – Б. 118-125; Имонов О. O'zbekiston arxeologiyasi. 2012. № 1 (4). – Б. 74.
6. Бабаяров Г. Древнетюркские монеты Чачского оазиса (VI–VIII вв.). – Ташкент. 2007. С. 7-15.
7. Бобоёров Ғ. Чоч тарихидан лавҳалар., Тошкент. 2010. – Б. 7
8. Байпаков К.М., Акшейев К. Хатамова М. Турк хоқонлиги шаҳарлари (VI – VIII асрлар). Тарих фанлари доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Тошкент: ЎЗР ФА ШИ, 2018. – Б. 22
9. Хатамова М.М. Ўзбекистон шаҳарлари VI – VIII асрларда (Чоч воҳаси мисолида). – Тошкент, 2017. – Б. 132 – 178.
10. Буряков Ю.Ф. Горное дело и металлургия средневекового Илака. М., 1974. – С. 18-45.
11. Мухамедов Ё.Қ Илк ўрта асрларда Чоч: бошқарув шакли билан боғлиқ; айрим масалалар // O'zbekiston tarixi. – Тошкент, 2019. №1. Б-12.
12. Филанович М.И. Ташкент: зарождение города и развитие городской культуры в древности и средневековье // Роль города Ташкента в развитии мировой цивилизации (Материалы Международной научной конференции посвященной 2200-летию юбилею города Ташкента. – Ташкент: Фан, 2009. – С. 45-51; Мукминова Р. Г., Филанович М. И. Ташкент на перекрёстке истории (Очерки древний и средневековой истории города). – Ташкент: Фан, 2001. – С. 14; Алимова Д. А., Филанович М. И. Ташкент тарихи (қадимги даврлардан бугунгача) –История Ташкента (с древнейших времен до нашей дней). Қайта ишланган ва тўлдирилган иккинчи нашри. – Тошкент: ART-FLEX, 2009. – Б. 24.; Филанович М.И. Древняя и средневековая история Ташкента в археологических источниках. – Тошкент: Ўзбекистан, 2010. – С. 26.
13. Буряков Ю.Ф. Археологические материалы к этнической истории... – С. 61; Ўша муаллиф. Средневековый Чач в системе торгово-экономических связей... – С. 35; Филанович М.И. Ташкент: зарождение и развитие... – С. 182; Мукминова Р.Г., Филанович М.И. Ташкент на перекрёстке истории... – С. 14; Алимова Д.А., Филанович М.И. Ташкент тарихи... – Б. 24.; Филанович М.И. Древняя и средневековая история Ташкента... – С. 26.
14. Буряков Ю.Ф. Средневековый Чач в системе торгово-экономических связей... – С. 35.
15. Буряков Ю. Ф. Историческая топография Ташкентского оазиса. – Тошкент: Фан, 1975. С. 73–75; Бобоёров Ғ. Чоч тарихидан лавҳалар... – Б. 101, 114 – 116; Хатамова М. Турк хоқонларининг Чочдаги қароргоҳлари: Жабғукат ва Хотункат ... – Б. 3-13.
16. Бичурин Н.Я. Собрание сведений ... I. – М.- Л., 1950. – С. 284 – 285, 287.
17. Бобоёров Ғ. “Турон ҳукмдори хоқон” унвонли тангалар // O'zbekiston tarixi, 2-son, 2018. – Б. 3 – 18.
18. Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 289; Taşagıl A. Gök-Türkler. II. – Ankara, 1999. – S.71.
19. Muhamedov, Y. (2022). Some comments on the coverage of chach history by foreign researchers. current research journal of history (2767-472X), 3(01), 26-29.
20. Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 288. Смирнова О. И. Заметки о среднеазиатской титулатуре // ЭВ. Вып. 14. – М. – Л., 1961. – С. 65.
21. Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 288.
22. Ўша асар. – С. 292.
23. Muhamedov, Y. (2021, November). Chach As The Administrative Center Of The Western Khanate. In International Scientific and Current Research Conferences (pp. 75-79).
24. Отаҳўжаев А. Илк ўрта асрлардаги сиёсий-иқтисодий-иқтисодий ва маданий муносабатларда Суғд ва Чоч // O'zbekiston tarixi. – Тошкент, 2009. – № 1. – Б. 17.

УДК:789(575.16)"18*4-19*1"(09)

Nodira RADJABOVA,
Buxoro davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: xamrayeva2017@mail.ru

BuxDU professori, t.f.d. Sh.A. Hayitov taqrizi asosida

V.V.KRESTOVSKIY VA D.N.LOGOFETLARNING KITOBLARIDA BUXORODAGI MUSIQA VA RAQS SAN'ATI HAQIDA MA'LUMOTLAR

Annotatsiya

Ushbu maqolada Rossiya imperiyasi tomonidan Buxoro amirligi mustamlaka qilinganidan so'ng amirlik hududiga tashrif buyurgan rus mualliflaridan V.V.Krestovskiy hamda D.N.Logofetlarning asarlarida Buxorodagi musiqa va raqs san'ati haqida keltirilgan ma'lumotlar tahlil qilinadi. Shuningdek, Buxoro amirligining turli bekliklarida bozor va maxsus tomoshagohlarda musiqa asboblari va cholg'ularning ustalari, cholg'u turlari tomoshobinlarning san'atga munosabati masalalari ham ko'rib chiqiladi. Maqolada rus mualliflarining bu boradagi fikr-mulohazalari tanqidiy va qiyosiy tahlil asosida ochib berildi.

Kalit so'zlar: Buxoro amirligi, san'at, raqs, raqqos, musiqachi, mahalliy amaldor, kiyim-kechak, zang, qayroq, doira, dutor, tanbur, kreslo, bozor, peshayvon.

INFORMATION ABOUT MUSIC AND DANCE IN BUKHARA IN THE BOOKS OF V.V.KRESTOVSKY AND D.N. LOGOFET

Annotation

The article analyzes information about the musical and dance art of Bukhara in the works of Russian authors V.V.Krestovsky and D.N.Logofet, who visited the Emirate after the colonization of the Emirate of Bukhara by the Russian Empire. Masters of musical instruments and instruments in various bazaars of the Bukhara Emirate and special theaters, as well as the attitude of spectators to art will be considered. Based on a critical and comparative analysis, the article reveals the views of Russian authors on this problem.

Key words: Emirate of Bukhara, art, dance, dancer, musician, local official, clothes, rust, shard, circle, dutar, tanbur, chair, bazaar, porch.

СВЕДЕНИЯ О МУЗЫКАЛЬНОМ И ТАНЦЕВАЛЬНОМ ИСКУССТВЕ БУХАРЫ В КНИГАХ В.В.КРЕСТОВСКОГО И Д.Н. ЛОГОФЕТА

Аннотация

В данной статье анализируются сведения о музыкальном и танцевальном искусстве Бухары, собранные в трудах российских авторов В.В.Крестовского и Д.Н.Логофета, побывавших на территории эмирата после колонизации Бухарского эмирата Российской империей. Также рассмотрены вопросы отношения к искусству мастеров музыкальных инструментов и мастеров по видам инструментов в базарах и специальных тюрмах в различных бекствах Бухарского эмирата. В статье на основе критического и сравнительного анализа были раскрыты мнения российских авторов по данному вопросу.

Ключевые слова: Бухарский эмират, искусство, танец, танцор, музыкант, местный чиновник, одежда, занг, брусок, бубен, дутар, танбур, кресло, базар, терраса.

Kirish. XIX asrning 70-yillarida Buxoro amirligi Rossiya imperiyasi mustamlakasi ostiga tushganidan keyin, markaziy viloyat va shaharlardan Buxoro amirligi hududiga turli maqsadlarda rus ziyolilari sayyohlari va harbiylari tashrif buyurdilar. Ular orasida XIX asr 80-yillarida amirlikda mehmondorchilikda bo'lgan V.V.Krestovskiy hamda D.N.Logofetlar asarlari asosida Buxorodagi musiqa va raqs san'ati talqini masalalarini mazkur maqolada imkon qadar tadqiq qilamiz.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Men mazkur maqolani yozishda V.V.Krestovskiyning "В гостях у эмира Бухарского", D.N.Logofet muallifligidagi "На границах средней Азии"(Путевые очерки в 3-х книгах) asaridan, K.Olimboyeva, M.Ahmedov, "O'zbekiston xalq sozandalari", Abdurauf Fitratning "O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi", O.Safarov, O.Atoev, F.To'reyevning "Buxorocho" va "Mavrigi" taronalari, F.To'reyevning "Mutribot qalbidan uchgan navolar", O.Matyoqubovning "Og'zaki an'anadagi professional muzika asoslariga kirish", R.Yu. Yunusovning "O'zbek xalq musiqasi ijodi" kabi adabiyotlardan unumli foydalandim.

Tadqiqot metodologiyasi (Research methodology). Ushbu tadqiqotni amalga oshirishda ilmiy izlanishlar olib

borishning tarixiy- xronologik, qiyosiy tahlil, analiz va sintez hamda sivilizatsion yondashuv metodlaridan foydalandik.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Buxoro amirligi Rossiya imperiyasining yarim mustamlakasi (protektorat) ga aylanganidan so'ng, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida amirlikka ko'p sonli rus hukumati elchilari, sayyohlari, tadbirkor va sanoatchilari, harbiylar tashrif buyurdilar. Ular so'nggi mang'it amirlari hisoblangan Amir Muzaffarxon (1860-1885), Amir Abdulahadxon (1885-1910), Amir Said Olimxon (1910-1920)lar huzurida bo'lib, hatto, shaxsiy muloqotlarda ham bo'lishgan. Rossiya ma'muriy idora vakillaridan biri V.V.Krestovskiy Buxoro amirligi bo'ylab qilgan sayohat xotiralari asosidagi kitobini Rossiya imperiyasi poytaxti Sankt-Peterburgda chop ettirgan.

V.V.Krestovskiy Buxoro amirligi hududiga Turkiston general-gubernatorligining Samarqand viloyati orqali o'tib, avval Karman bekligiga, so'ngra esa Karmanadan 7 tosh (49-50 km, 1 tosh- 7,75 km, 1 farsah ham deb ataladi) uzoq masofada joylashgan Bo'ston (hozirgi Qiziltepa) ga yetib keladi. V.V. Krestovskiy kitobining 10 ga yaqin sahifasi Bo'stonda rus vakillari va mahalliy amaldorlar o'rtasida uyushtirilgan bazm (bazmi jamshid) hamda unda musiqachi raqqos va qo'shiqchilar ishtiroki haqida fikr-mulohazalar

yuritilgan. Muallif sharqliklarda bazm (ziyofat) so'zi umumiy bayramona zavq, o'yin-kulgi, do'stona ishratda kechki yig'ilish, muomala, bayram va raqs so'zlari bilan birga keladi. Bazmni "sud ijrochisi" (qozi bo'lsa kerak) tashkil etdi, deb qayd qilgan. Bazm bozorga yaqin joyda peshayvonli katta chodirda tashkil etilgan. Chodir osti va ichkarisi sham-chiroqlar bilan yoritilgan. Mehmonlar, oqsoqollar va amaldorlar chodir ichida qo'yilgan stol va kreslolarida o'tirishgan. Mehmondorchilikdagi to'kin-sochin dasturxonni ta'riflar ekan: "Choy va turli shirinliklar mo'l edi: tuxum oqi shakar bilan ko'pirtirilgan, kujutli holva, unli mo'rt shakarli uzukchalar (parvarda), marmelad, pista va bo'g'irsoqlar mo'l edi" deb yozgandi, V.V.Krestovskiy [1].

Kitobda keltirilishicha, qo'shiq va raqs boshlanishidan oldin to'rt doira (dang'ara)chi o'z doiralari lagandagi ko'mir cho'g'ida obdon qizitib, chalishga sozlashgan. So'ngra doiradastlar ijroda toq raqamlar qatorini hosil qilib, uch, besh, yettitagacha bo'lishgan, umumiy va yagona qoida asosida doiralar chalinib, o'rtada yakka raqqos o'ynagan. V.V.Krestovskiy raqqos ustidagi kiyimlarini ham tasvirlar ekan, uning egnida oddiy kastyum, qizil rangli yaktak va qalin qizil kamar, kumush rangli do'ppi, jamalak kabilar bo'lgan, kastyum erkaklarniki ekanligiga e'tiborini qaratadi. Raqqosning chaqqon va yengil harakati, oyoq, qo'l harakatida bir chiziq bo'ylab qoidali o'ynab, shu jaroyonda doirachilar xor, yakkaxon, duet shaklida ashula kuylab turishgan. Kuylangan ashulalar, asosan, muhabbat va sevgiga qaratilgan bo'lib, yorning ko'z-u qoshi, labi, tabassumi, durdek tishlari haqida obrazli laparlar kuylangan "Sen qalam bo'lsang, men qalamdoning bo'lay", "Olma kabi qirmizi yuzing maftuniman", "Sen kitob bo'lsang, men Rohila bo'lay", "Bulbul bo'lmaganida gul qurimasdi", "Muhabbat bo'lmaganida odam o'lmasdi" kabi aforizmlarga to'la qo'shiqlar, aytishmalar aytilgan qo'shiqchi-dang'orachi o'zining sitor yoki nog'orasida mahzun kuylaganligi, o'z his-tuyg'ularini bayon qilganligi muallif tomonidan diqqat bilan kuzatilgan. Qo'shiq va ashulalardagi o'nlab misralarni tarjimon orqali V.V.Krestovskiy o'zining yon daftariga yozib olgan.

V.V.Krestovskiy Buxoro Mavrigixonligi haqida ham o'z kitobida fikr bildirib, unda juda nozik, yengil raqs ham qo'shilishi, 5 kishi domino donalaridek saf tortib, qo'llarida ikkitadan tayoq bo'lganligini qayd etadi. Ular aylanma (doira) hosil qilib o'ynaganligi, qo'llarida zang taqib harakatlanganligini bayon etgan. Uning yozishicha haqiqiy "Mavrigi" turkmanlarda bo'lgan, ular ikki qo'llarida tayoq emas, balki ikkita yalang'och qilichlar bilan sahnaga chiqishgan. Buxoroliklar esa bu holatni xavfli deb hisoblashgan, raqqoslar qo'lidagi qayroq va zango'lalar qo'ng'iroq ovozidek jarang ohanglarini taratgan [1].

Buxoroliklar qo'shiq va raqsarida inson ruhiyatidagi azob va ulug'vorlik, ehtiros va intizorlik, mahzulik va ko'tarinkilik, tabbasum va xafaqonlik, osoyishtalik va bezovtalik kabi tuyg'ular mujassamligi muallif tomonidan jiddiy kuzatuv asosida aniqlangan.

Biroq V.V.Krestovskiyning sayohatnoma harakteridagi kitobida Buxoro san'ati va buxoroliklar hayoti bilan bog'liq ayrim noaniqliklar, haqiqatdan yiroq fikrlar ham uchraydi.

Jumladan, mahalliy amaldor "avval bizga qo'lini cho'zdi, so'ng ta'zim bilan hurmat belgisi sifatida ikkala kaftini yonoqlari va soqollari ustidan o'tkazdi" –deb yozadi, muallif. Aslida esa musulmonlarda qo'lini duoga ochib, duo qilinishini V.V.Krestovskiy hurmat belgisi deydi. Holbuki qo'lini ko'ksiga qo'yib ta'zim bajo keltirish hurmat belgisi hisoblanadi. Kitobda "Mavrigixonlik" Marv (turkmanlari)dan kelib chiqqan deb hisoblash ham isbotini topmagan. Biroq "Mavrigi" migratsion qo'shiqlar va raqslardan tarkib topgan turkum sifatida buxoroliklar ijrochiligida faqat doira jo'rliqidagi qat'iy an'ana asosida ijro qilinganligi bor haqiqatdir [2].

O'tmishda "mavrigi" ashulalarini to'rt nafar doiradast hofiz va bir raqqos ijro etgan. Bu san'atkorlar, asosan, xalq

marosimlarida xizmat qilib oqshomdan tonggacha ba'zida "Chorzonu" (oyoqlarni bukib), ba'zida "Duzonu" (ikki tizzada turib) to'rtta doirada rez va turli sho'x usullar berib qo'shiq aytar, raqqos esa ayollar kiyimida o'yinga tushar edi [3].

Yuqoridagi holatlarga qaramay V.V.Krestovskiy kitobi Buxoro amirligi davri musiqa san'atini o'rganishda muhim manba bo'la oladi.

Yana shunday asarlar yozgan, general sayyohatchi etnograf, yozuvchi D.N. Logofet edi. D.N. Logofet nafaqat harbiy qo'mondon, balki sharqshunos-olim sifatida ham tanilgan. D.N. Logofet Markaziy Osiyo xalqlari, tarixi, madaniyati va turmush tarzi bo'yicha mutaxassis bo'lib, o'zining sayohat kundaliklari asosida Markaziy Osiyo haqida bir qator kitoblar yozgan. Uning asarlarida tarixiy, geografik va etnografik materiallar boyligi, afsonalar, ertaklar bayon etilgan; O'rta Osiyo xalqlarining madaniyati va turmush tarzi tasvirlangan D.N. Logofetning asarlari XIX asr oxiri-XX asr boshlarida Markaziy Osiyo tarixiga oid eng qimmatli manbalardan biri bo'lib, ular orasida: "Kaspiy dengizi va fors chegarasi bo'ylab. O'rta Osiyo haqida sayohat ocherklari" (Sankt-Peterburg, 1903), "O'rta Osiyo chegaralarida: 3 kitobdagi sayohat ocherklari" (Sankt-Peterburg, 1909), "Qonunsizlik o'lkasi. Buxoro xonligi va uning hozirgi holati" (Sankt-Peterburg, 1909), "Buxoro xonligi Rossiya protektorati ostida: 2 kitobda" (Sankt-Peterburg, 1909) va boshqalar.

Jumladan, D.N.Logofet muallifligidagi "На границах средней Азии"(Путевые очерки в 3-х книгах) kitobining 3-sida Бухарско - Афганское граница asarida musiqa oida ma'lumotlarni uchratish mumkin.

Ko'lob bekligida bo'lgan D.N.Logofet kechqurun bozordagi ahvolni tasvirlar ekan, olov va lampalar orqali yoritilgan bozor choyxonasida musiqa va raqs bazmi bo'lishi, turli cholg'ular bilan tamoshaga kuni bo'yi yopiq do'konlarda savdo qilgan savdogarlar, atrof aholisi tantanaga chorlangan [4].

Choyxona o'rtasida katta gilam to'shalib, 10-12 yoshar ayol kiyimidagi (xalat, sochini ayollardek o'stirgan, do'ppi kiygan) yosh bolalar raqsga tushish uchun kelishgan. Ular raqqoslardek ko'rinish hosil qilgan. Bu bolalar ayollardek raqsga tushgan. Mahalliy musiqa asbobi kuyi chalinish ritmiga qarab ular raqsga tushgan, tomoshabinlar qichqirib, qarsak chalib qo'llab turishgan. Musiqa tezlashsa, ular o'ta chaqqonlik bilan birga gavda, tana qismlarini harakatga keltirgan. D.N.Logofet san'atining bu turini yosh bolalarni xo'rlash sifatida qarab, bunday bolalarga bir qaragan odam ikkinchi bor qarashga botinmasligi kerak deb hisoblagan. Ushbu kabi jihatlar Buxoro amirligida asrlar davomida ayollarga nisbatan huquqiy tengsizlik asosida qarab kelinganidan deb hisoblagan [5].

D.N.Logofetning "O'rta Osiyo chegaralarida: 3 kitobdagi sayohat ocherklari"ning ikkinchisi "Rus-afg'on chegaralari"da qayd etilishicha, darveshlar "Qur'on" suralarini qo'shiqdek qiroat qilgan, odamlar ular yelkasiga osgan xaltasiga tanga tashlashgan. Ular o'zidagi katta bo'lmagan gilamini yerga to'shab, akrobat o'z san'atini namoyon qilardi, barabanchi, barabanini chalib turgan, odamlar to'planib tomosha qilib, o'rtakash do'ppisi yoxud xaltasiga kumush, mis tangalar chervones rupiy tashlashgan. Do'konlar devoriga beli bilan suyanib olgan bir necha musiqachilar milliy musiqa, asboblarini ushlab turishgan. Ularni qo'lida rubob, do'mbira, yirik ikki arshin (bir arshin -71 sm) grifon (uch qatorli simi bor, tanbur bo'lsa kerak) g'ijjak, nay, Kavkazdan keltirilgan musiqa asboblari, yirik ichi bo'shagan qovoq va boshqa asboblar bo'lgan.

D.N.Logofetning yozishicha, keksa mahalliy aholi orasidan chiqqan qo'shiqchi qo'lga g'ijjagini olib, sart (o'zbek) va fors tilida ko'zini yumib, kamida dam olmay bir soat qo'shiq aytadi. Baraban, rubob, do'mbira unga jo'r bo'ladi. Musiqachilar atrofni o'rab olgan tinglovchilar to'dasi ular oldidagi sholchalarga pul tashlashadi.

Buxoro amirlarining saroyida ham ashulachi ayollar, raqqos va raqqosalar o'z cholg'ilariga ega bo'lgan qo'g'irchoqbozlar gruppasi ham bo'lgan. Ammo xonlar ularni katta bayramlarda - Navro'z sayli, guli surx kunlaridagina katta bozor maydonida xalq oldida chiqishga, san'atini namoyon etishiga ruxsat berardi [6].

Xulosa va takliflar (Conclusion and recommendations). Xullas, Buxoro amirligiga V.V.Krestovskiy va

D.N.Logofetga o'xshagan o'nlab rus vakillari tashrif buyurgan. Ular Buxoro amirligidagi ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayot masalalarini, mahalliy hayotning etnografiyasi-ni imkon qadar o'rganishgan. Bunday shaxslarning Buxoro musiqa va raqs san'ati tarixiga oid yozib qoldirgan fikr-mulohazalarini istiqbolda mukamal o'rganish tadqiqotchilar zimmasidadir.

ADABIYOTLAR

1. Крестовский В.В. В гостях у эмира Бухарского (с тремя портретами). Санкт – Петербург, Издание А.С. Суворина, 1887. – 449 с.
2. Safarov O., Atoyev O., To'reyev F. "Buxorocha" va "Mavrigi" taronalari. Toshkent: "Fan", 2005. 16-17 bet.
3. To'rayev F. Mutribot qalbidan uchgan navolar. Toshkent: "Navro'z", 2018. -89 bet.
4. Логофет Д.Н. "На границах средней Азии" (Путевые очерки в 3-х книгах). Книга III. Бухарско - Афганская граница .Санкт- Петербург, 1909. – 103-104 с.
5. Логофет Д.Н. "На границах средней Азии" (Путевые очерки в 3-х книгах) Книга II. Русско - Афганская граница. Санкт – Петербург, 1909. -119-120 с.
6. Olimboyeva K., Ahmedov M. O'zbekiston xalq sozandalari. Toshkent. 1959. -9 bet.
7. Matyoqubov O. Og'zaki an'anadagi professional muzika asoslariga kirish. Toshkent: "O'qituvchi", 1983.-188 bet.

УЎК: 930.85:008.94 (575.1)

Дилорам САНГИРОВА,
Гулистон давлат университети доценти, т.ф.н.
E-mail: diloramsangirova@gmail.com

доцент, т.ф.ф.д., PhD Л.Б. Қодирова тақризи асосида

ЎЛЧОВ БИРЛИКЛАРИ ТАРИХИ: АНЪАНАВИЙ МЕТРОЛОГИЯ

Аннотация

Мазкур мақолада Марказий Осиё халқларининг анъанавий метрологияга асосланган ўлчов бирликлари тарихи турли манба ва адабиётлар орқали таҳлил қилинган. Анъанавий метрология оғирлик, узунлик, майдон ва ҳажм ўлчов бирликларининг пойдевори сифатида муҳим ўрин эгаллаган. Мақолларда анъанавий ўлчовлар муҳим мезон сифатида кишилар ҳаёти ва фаолиятини муайян тартибга солиб турганлиги кўрсатиб берилди.

Калит сўзлар: Анъанавий ва тарихий метрология, эталон, антропометрик ўлчовлар, халқаро метрологик ўлчовлар, тарози, халқ мақоллари.

ИСТОРИЯ ЕДИНИЦЫ ИЗМЕРЕНИЯ: ТРАДИЦИОННАЯ МЕТРОЛОГИЯ

Аннотация

В данной статье на основе различных источников и литературы анализируется история единиц измерения традиционной метрологии народов Средней Азии. Традиционная метрология сыграла важную роль в жизни людей как основа единиц веса, длины, площади и объема. Показано, что метрологические традиции как важные критерии регулировали жизнь и деятельность людей. Приводятся сведения о народных пословицах, отображающих метрологические традиции и обогащающих их содержание.

Ключевые слова: Традиционная и историческая метрология, эталон, антропометрические меры, международные метрологические меры, весы, народные пословицы.

THE HISTORY OF THE UNITS OF MEASUREMENT: TRADITIONAL METROLOGY

This article analyzes the history of the units of measurement of the peoples of Central Asia based on traditional metrology through various sources and literature. Traditional metrology has played an important role in people's lives as the foundation of units of measurement of weight, length, area and volume. Metrological traditions have been shown to be an important criterion for regulating people's lives and activities to a certain extent. It is said that the preserved metrological traditions have found expression in the proverbs of the people and enriched in their content.

Keywords: Traditional and historical metrology, standard, anthropometric measurements, international metrological measurements, scales, folk proverbs.

Кириш. Ўлчов бирликлари тарихи – тарихий метрология соҳасининг муҳим ўрганилиш объекти ҳисобланади. Илмий муаммони ҳал этишда тарих фани методологиясидан келиб чиқиб, тарихий тадқиқотнинг махсус тарихий ва фанлараро методларидан фойдаланилади. Анъанавий метрология масаласи тарихий давр қонуниятларига кўра, мавжуд далилларга таяниш билан ҳолда манбаларга асосланиб очиқ берилди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили (Literature review). Узоқ тарихий тараққиёт йўлига эга бўлган ўлчов бирликларига доир маълумотлар тарихий манбаларда, хорижий ва маҳаллий адабиётларда ёритилган. Ф.И. Петрушевский [18], В. Хинц [25], Е.А. Давидович [11], А.П. Проштейн ва В.Я. Кияшко [20], Л.А. Молчанова [17], Е.И. Каменцева [14], М.И. Грамм [10], М.Ш. Холов [26], Г.А. Леонтьева [16] каби хорижий олимлар ўлчов бирликлари тарихини умумий назарий жиҳатдан ўрганган. Маҳаллий В.Г. Иофе, З.У. Чориев [13], Г.Ю. Астанова [7], Ш.Х. Воҳидов [9], З.Б. Раҳмонқулова [22], М. Исоқов ва И. Худайназаров [2], Абдул Азим Зиёвуддин [4], Н.М. Ҳамаев [1] каби олимлар ўз тадқиқотларида Ўрта Осиёнинг ўлчов бирликлари тарихини очиқ беришга эътибор қаратган.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Мазкур мақолани ёзишда қиёсий таҳлил, муаммовий ва микдорий таҳлил, тизимлилик, жамлаш каби илмий тадқиқот усулларида фойдаланилди.

Шунингдек, тадқиқот махсус-тарихий услуб ва фанлараро ёндашув услубларига таяниб амалга оширилди.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Марказий Осиёнинг қулай табиий-географик шароити минтақада кўп сонли аҳолининг ўtroқлашувига замин яратган. Ҳудуднинг катта қисми пасттекисликлар, тоғ тизмалари, водий ва воҳалар ҳамда бепоён чўللardan ташкил топганлиги боис, ушбу минтақа аҳолисининг турмуш тарзи турлича бўлган. Айрим жиҳатлари билан бир-бирига ўхшаш, айрим жиҳатлари билан бир-бирдан тубдан фарқ қилган турмуш тарзи ўзаро муносабатларга киришганида маълум қийинчиликларни келтириб чиқарган. Ижтимоий ва иқтисодий муносабатларга киришган аҳолида бир-бирларини тушуниб яшаши учун ягона тизимни шакллантиришга эҳтиёжи ортиб борди. Ҳамма учун қулай бўлган ҳамда қонун билан ҳимояланган ўлчов мезонлари кашф этила бошлади.

Назарий жиҳатдан тарихий метрология икки қисм бўлинган: *анъанавий ва расмий (давлат) метрология*. Тарихий метрология соҳасида ўлчов бирликларининг маҳаллий ҳудудий чегараланганлиги, бир турдаги ўлчов бирлигининг турлича номланганлиги каби қийинчиликлар сақланиб келмоқда. Бундай чалқаш, қийин масалаларни ечимини топишда, барча ўлчов бирликлари асоси бўлган *анъанавий метрология* яқиндан ёрдам бериши мумкин. Анъанавий метрологияга тегишли маълумотлар халқ ижодиёти (фольклор) мақолларида кенг қўлланилган.

Маҳаллий бирликлар тизимга солиниб, умумий *эталон* лар жорий этилди. Ўлчов бирликларининг илдизларни ўрганишни биргина соҳалар вакиллари билан амалга ошириш анча мушкул. Бу борада метрология тарихини ўрганган олима Е.А. Давидович “Марказий Осиё метрологияси бўйича материалларни тўплаш учун турли мутахассисларнинг сайъ-ҳаракатларини бирлаштириш зарур”лигини эътироф этиб, этнографик жиҳатдан ўрганишнинг аҳамияти кўрсатиб ўтган эди [11].

Дунё халқлари тажрибасидан маълумки, инсоният эҳтиёжи аниқ ўлчов бирликларининг кашф этилишига шароит яратган. Инсон тана аъзолари дастлаб ўлчов бирлиги вазифасини ўтаб келган. Қадимги юнон файласуфи Протагор “*инсон ҳамма нарсанинг ўлчовидир*”, деб бежиз таъкидламаган эди [29]. Бундай ўлчовлар илмий адабиётда *антропометрик ўлчов* бирликлар деб юритилади.

Инсон тана аъзоларининг деярли барча қисмлари айниқса, фаол ҳатти-ҳаракатда бўлган қўл ва оёқ аъзолари ўлчашнинг бир неча турлари учун ўлчов воситаси бўлиб хизмат қилган. Инсон тана аъзосидан ташқари амалда меҳнат қуроллари, иш ҳайвонлари ҳамда уй ҳўжалиги ашёларидан ўлчов бирлиги воситаси сифатида фойдаланилган.

Энг кўп ҳаракатда бўлган қўл соҳаси антропометрик ўлчов сифатида бир қанча ўлчов бирликлар вазифасини бажариб келган: *қўл, қулоқ, тирсак, қарич, ҳовуч, бармоқ, мушт, кафт, эн, бўғин, чимдим*. Тана аъзосининг бу ўлчовлари ёрдамида узунлик, оғирлик, масофа, ва юза миқдорлари ўлчанган.

Қари – ўлчов бирлиги қўл учидан тирсаккача бўлган масофани билдириб, асосан, мато ва қурилиш ишларини ўлчашда ишлатилган. 1 *қари* 6 *тутамга* 4 *бармоққа*, умуман, 24 *бармоққа* тенг бўлган. Ўлчовларда иқтисодий муносабатлар акс этган бўлса, “*ҳар ким ўз қаричи билан ўлчайди*”, “*беш бармоқ бирдай эмас*”, “*билак бир, бармоқ бошқа*” каби мақоллар жамиятнинг ижтимоий қатлами ҳақида маълумот беради.

“Алпомиш” достонида Барчинга “бўйи етган, ҳар яғри ўн беш *қарич* келади, бу ҳам бир алп” деган таъриф берилган. Достонда Бойчибор отни синчи “*қаричлаб кўрди*: сағрисининг устидан қулогининг ўртасигача тўксон олти *қарич*, айил тортуви олтмиш уч *қарич*” билан ўлчангани келтирилган [6]. Достонларда ўлчов бирликлари маълумотларнинг кўплаб қўлланилиши бевоқифа, халқ ижодиётида метрологик маълумотларнинг кенг ўрин олганлигини кўрсатади.

Инсон тана аъзосининг таянчи бўлган оёққа асосланган ўлчовлар, асосан, масофа, узунлик ўлчовларини белгилашда қўл келган. *Товон, тўпик, тизза, қадам* атамалари шулар жумласидан. “*Сув босса тўпигига чиқмайди*”, “*қадамнинг уйлаб бос*” каби мақоллар жамиятда кишиларнинг ижтимоий ҳолатига ишора берганлиги билан аҳамиятли.

Тана аъзосининг *бел, кўкрак, бўйин, бўй, бош, қулоқ* сингари аъзолари узунлик ва айлана ўлчамини аниқлашда ишлатилган. “*Бўйига қараб тўн бичар*”, “*соясига қараб бўй ўлчанмас*” мақоллари аниқлик барча муносабатларда муҳим масала эканлига ишора беради.

Органолептик ўлчовлар инсоннинг ҳиссий билишлари орқали амалга оширилган. Ҳид билиш, кўриш, сезиш, эшитиш каби ҳислар таҳминий ўлчов бирлиги бўлиб хизмат қилган. Анчайин содда ва нисбий бўлган бу ўлчовлар, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган инсон ихтироларининг бошланғич нуқтаси эди.

Ҳаётда, асосан, кўриш орқали билим ва кўникмалар ортирилади. Кўзнинг чамалаши орқали маълум бир ўлчам аниқланган. “*Қораси кўрингунча*”, “*кўз илғамас*” сингари халқ атамаларида катта ва кичик масофалар кўз кири ўлчанганлиги маълум бўлади. “*Кўз*

очиб юмгунча” ибораси вақтнинг тезкор шиддатига нисбатан қўлланилган. Кишиларнинг амалиётдаги кузатувлари “*кўриб юрганинг кўзи-тарози*”, “*кўз – тарози, кўнгил – қози*” каби мақолларни муомалага киритилишига сабаб бўлган.

Эшитиш орқали бир масофадан иккинчи масофага етиб борадиган овозни эшитиш мумкин бўлган масофа ўлчови *чақирим* дейилган. Чақирганда овоз етадиган масофа. Ўрта Осиёда бу ўлчов катта масофаларни ўлчаш учун қўлланиб келинган. Қиймати 1200 *қадамга* тенг ўлчов. Турли манбаларда *чақирим* турлича масофани билдирган [28].

Анъанавий метрологияда шунингдек, *огиз* билан боғлиқ *хўплам, тишлам* сингари кичик миқдорни ифодаловчи ўлчов бирликлари мавжуд. *Хўплам, тишлам* куюк озукага нисбатан қўлланилади. Оғиз билан боғлиқ мақолларда “*огзи катта*”, “*нонни катта тишлаи*” каби терминлар кўчма маънода келсада, маълум бир миқдорни билдирган.

Инсоният ўлчовларини аниқлашда *воситалари*дан кенг фойдаланган. Асосан ўлчаш учун *таёқ, арқон* сингари ашёлар хизмат қилган. Таёқ билан ўлчаш қадамда ўлчашдан кўра ишончлироқ бўлган. Таёққа маълум белгини қўйиб ер майдони ўлчанган ўлчов *саржин* дейилган. Марказий Осиёда Халқаро метрик ўлчовлар тизими киритилгунга қадар (1918 й.) ишлатилган.

Савдо-сотикнинг кенг ривожланиши оқибатида эквивалент сифатида таёқ – *аршинни* ўйлаб топилган. *Аршин*–савдогарларнинг таёқдан матоларни ўлчашда ишлатадиган узунлик ўлчови [30]. Савдогарлар ҳаётида “*етти ўлчаб, бир кес*”, “*хон кийими ҳам ўлчаб бичилар*” каби мақолларнинг пайдо бўлиши, ўлчов бирликларига қатъий амал қилиниш лозимлигини уқтирган.

Чилвир ёки *арқон таноб* бирлигини ўлчашда ишлатилган: 1) Ўрта Осиёда қўлланилган узунлик ўлчов бирлиги, XVII асрдаги қиймати 39,9 *метрга* тенг бўлган; 2) Ўрта Осиё хонликлари томонидан 60 *газ* дан иборат бўлган майдонга тенг, яъни экин майдонини ўлчаш учун қўлланилган *юза* бирлиги [32]. Ўзбек тилида таноб киши ҳиссиётни англатган, масалан “*огзининг таноби қочди*” ибораси жуда хурсанд бўлди маъносини беради. Айтиш мумкинки, ўлчов воситалари тарихий ўлчов бирлиги элменти сифатида халқ тилига сингишиб кетган.

Халқ метрологиясида *сигимли идиш* номидан келиб чиқувчи ўлчов бирликлари алоҳида ўрин тутади. Даставвал, табиатда тайёр ҳолда бўлган ашёлар *сигим* ўлчов бирлиги вазифасини ўтаган. Бундай ашёлар *теридан, суякдан* ва *ёғочдан* ясалган. Чорвадор аҳоли кундалик турмуш тарзида йирик сигир шоҳларидан суюқлик қуйиш учун қулай бўлган идиш–*ритон*лардан фойдаланган.

Озука сақланадиган идишлар терига ишлов бериш орқали тайёрлаган. *Меш, мешк* – ошланган теридан тикилган оғизли қоп. Мешда қадимдан маълум, асосан, суюқ нарсалар (сув, сут, шинни, кимиз ва бошқалар)ни сақлаш, чалоқ тайёрлаш ва бошқа мақсадларда фойдаланилган. Шунингдек, ҳарбий ҳаракатлар чоғида, дарёлардан кечиб ўтишда, сол ясашда фойдаланишган [21].

Кўчманчилар доимий ҳаракатланишлари туфайли имкон қадар мустаҳкам идишлардан фойдаланган. Идиш ясовчи усталар мустаҳкам маҳсулот тайёрлашда жуда маъсулият билан ишлаган. Ёғочдан ясалган *табоқ* аҳоли ўртасида ўзаро алмашунувида ўлчов воситасини ўтаган. Кўчманчилардан фарқли ўларок, ўтроқлашган аҳоли идишлари *сополдан* ва турли *металллардан* ясалган. Яроқлилик ҳолатини ҳисобга олиб, каттиқ жисмли идишлар ўлчов воситаси учун танлаб олинган. *Табоқ идишга* маълум белги қўйиб ажратилган [26]. Баъзи маълумотларда бундай идишлар “*соъ*” (мухрланган,

тамғаланган, белгиланган) деб юритилган. Ўлчовлар ортиб ёки камайиб кетмаслиги учун соъ идишининг юқори қисмига белги тарзида муҳр босилган [4].

“Қуръони каримнинг машҳур суралари фазилати” китобида ўлчов бирлиги тарозиси бўлган идиш ҳақида маълумот етиб келган. “Юсуф” сураси 72 оятида Юсуфни Мисрга хазинабон бўлгани даврида бир идиш йўқолганини хабари берилган. Унда: “*Подшоҳнинг ўлчов идишини йўқотдик. Уни топиб келтирган кишига бир туя юк (мукофот)....*” берилиши маълум қилинган [15]. Ушбу мисол *подшоҳ идиши* – ўлчов ишлари борасида ягона бирлик вазифасини ўтаганини кўрсатади.

Табоқ–сочилувчи бугдой ва арпа дони миқдорини аниқлаш билан бирга, майдон ўлчови вазифасида ҳам ишлатилган [11]. *Табоқ* ўлчов икки хил ҳажмда бўлган: *кичик* ва *катта*. Халқимиз оғзаки ижодида “*бор тавоғим, кел тавоғим, ўртада бориб келмасанг син тавоғим*” деган мақол мавжуд [24]. Табиийки, мақолда тавоқнинг ўлчов бирлиги сифатида муҳим вазифаси кўзда тутилган.

Шунингдек, бош қийим – *дўппи (тоқи)* ўлчов ашёси сифатида дон маҳсулотларини ўлчашда *тавоққа* нисбат қилиб олинган. Уч *дўппи кичик табоқ* миқдорига тенг бўлган. *Кичик табоқ* дон ва хўжалик учун зарур бўлган маҳсулотларни ўлчашда ишлатилган [11]. *Бир дўппи* 1,300-1,330 кг ни ташкил қилган. Уч *дўппи* дон бир *тавоқни* яъни 3,9 – 4 кг ни ташкил этган. 9 *дўппи* (тоқи) 11,7-12 кг оғир вазини билдириб, *катта табоқни* ташкил қилган. *Катта табоқ* барча турдаги ер солиғи билан боғлиқ ўлчовларда қўлланилган. Кўриниб турибдики, бир ўлчов бошқа бир ўлчов воситаси учун эквивалент бўлган, бу ўлчовлар бир вақтнинг ўзида солиқ тури вазифасини ҳам ўтаб келган.

Сочилувчи маҳсулотларни солиб ўлчайдиган *қоп* ўлчов бирлиги бўлган. XIX асрда 1 қоп тахминан 4 лудни ташкил этган янада яниқроқ айтсак, 65–66 кгдан иборат бўлган [11]. Ҳар бир ўлчовнинг катта-кичик миқдорига қараб идишларнинг сифими ортиб борган. *Қанор* – сифими жиҳатдан қопдан катта бўлиб, бўз ёки каноп матодан

тайёрланган, асосан, енгил бўлган пахта ва сомон ташиш ишлари амалга оширилган. Қанорга 80-100 кг пахтани тикиб жойлаш мумкин бўлган [31].

Табиийки, бир маҳсулотнинг иккинчи жойга етказиб берилиши яна бир ўлчов воситасининг яратилишига замин тайёрлаган. Улов вазифаси бир вақтнинг ўзида “*арава*” ўлчов бирлигини бажарди. Демак, инсон ўзи билан ҳаракатга келган барча нарсаларни ўлчаш учун восита сифатида фойдаланган.

Бир кашфиёт иккинчи кашфиётга туртки бўлган. Маҳсулотни белгиланган манзилга етказиш учун арава ёки бирор уловда *масофани* аниқлаб олиш муҳим эди. *Фарсанг* ёки *фарсах* ўлчови масофани ўлчашда кенг қўлланилган. Ўлчовнинг форсча *санг* яъни тош аталишига сабаб, маълум манзилни аниқлаб олиш учун тош белги қилиб қўйилган. Абу Тохирхўжанинг “Самария” асарида “ҳар бир *тош* (фарсанг-фарсах) 12 минг *газ*, ҳар бир *газ* 24 *бармоқ*, ҳар бир *бармоқ* 6 *арпа* *донасига* ва бир *арпа* *донаси* от *қўйруги қилининг* еттитасичадир” деб ёзилган [5].

Хулоса ва таклифлар (Conclusion and recommendations). Тарихий ўлчовлар тарихни ўрганишда жуда муҳим. Антропометрик ўлчовлар негизида оғирлик, узунлик, суюқлик ва ҳажм ўлчов бирликлари кашф қилинган. Инсоннинг органолептик жиҳатдан оламни англаши ўзи яшаб турган макондан минглаб километрлик узокликда бўлган фазони егаллашига туртки бўлди. Энг қадимги антропометрик ва органолептик ўлчовлар лингвистик жиҳатдан сайқалланиб, анъаналаримизни асл ҳолича сақлаб келди. Анъанавий метрология Марказий Осиёда яшаган халқларнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий соҳаларда эришган ютуқларини кўрсатиб, ўлкани қадимги жаҳон цивилизация ўчоқларидан бири эканлигини намойиш этади. Таклиф ўрнида: олий ўқув юртлари тарих йўналишида махсус тарих фанлари учун ажратилган соатлар миқдори оширилиб, тарихий метрология соҳасида илмий тадқиқот ишларига эътибор кучайтирилса мақсадга мувофиқ бўлар эди.

АДАБИЁТЛАР

1. Hamayev N.M. Tarixiy metrologiya. – Farg’ona, 2019. – 112 b.
2. Is’hoqov M., Xudaynazarov I. Yordamchi tarixiy fanlar. – Toshkent: Noshir, 2019. – 288 b.
3. Абдул Азим Зиёвуддин. Ислонда ўлчов бирликлари. // Расулulloх соллalloху алайҳи вассалам ва аҳли байт. – Тошкент: Имом Бухорий халқаро маркази, 2019. –Б. 4.
4. Абдураимов М.А. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI–первой половине XIX в.. т.1, Ташкент, 1966, –С.294.
5. Абу Тохирхўжа. Самария // “Мерос” туркуми. – Тошкент: Камалак, 1991. – Б. 60.
6. Алпомиш. Ўзбек халқ қаҳрамонлик достони /Нашрга тайёрловчилар: Ҳоди Зариф ва Тўра Мирзаев.– Тошкент:Шарқ нашриёт-матбаа концерни.1998.–400 б.
7. Астанова Г.Ю. Бухоро давлат ўлчов бирликларига доир ҳужжатлар (XIX асрнинг иккинчи ярми –XX аср бошлари) // O‘zbekistonda ijtimoiy fanlar. – Тошкент, 2002. – №6. – Б. 72-74.
8. Введение в специальные исторические дисциплины: Учебное пособие / Т.П. Гусарова, О.В. Дмитриева, И.С. Филиппов и др. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 280 с.
9. Вохидов Ш., Қодиров А. Хронология ва метрология. Қисқача маълумотнома. – Т., Янги аср авлоди, 2010. – 56 б.
10. Грамм М.И. История цивилизации в зеркале мер, единиц и денег: Занимательная энциклопедия с интернет-адресами.–Челябинск: Аркаим, 2004. – 334 с.
11. Давидович Е.А. Материалы по метрологии Средневековой Средней Азии. – М., Наука, 1970. – С. 78.
12. Иванов П.П.. Хозяйство джуйбарских шейхов. – М–Л., 1954, –С.56-57.
13. Иофе В. Г., Чориев З. У. Хронология. – Тошкент, 2002.
14. Каменцева Е.И. Историческая метрология. – М.: Историко-архивный ин-т, 1978. – 57 с.
15. Қуръони каримнинг машҳур суралари фазилатлари./Иброҳим Нуруллох. Лукмон сураси, 16- оят. –Т., 2020. F.Ғулом номидаги нашриёт. –Б.163
16. Леонтьева Г.А. , Шорин П.А., Кобрин В.Б. Вспомогательные исторические дисциплины. – М.: Владос, 2015. 400 –с.
17. Молчанова Л.А. Народная метрология (к истории народных мер длины). – Минск. Наука и техника, 1973. 84 –с.;
18. Петрушевский Ф.И. Общая метрология. СПб, 1848.
19. Пикельная Е. Только из природных материалов. <https://www.ng.kz/modules/newspaper/article.php?numberid=714&storyid=25950>
20. Проштейн А.П., Кияшко В.Я. Вспомогательные исторические дисциплины. – М.,1973.

-
21. Рассудова Р.Я. Значение термина кош в некоторых земледельческих районах Средней Азии в XIX– XX века. Советская этнография . 1974 № 6 . –С. 78
 22. Раҳмонкулова З. Б. Хронология ва метрология. –Тошкент, 2013.–160 б.
 23. Соболев Л.Н. Географические и статические сведения о Зеравшанском округе, “Зап.РГО по отд. стат.”, т.IV, СПб.,1874, –С.261-389.
 24. Ўзбек халқ мақоллари. <https://ziyouz.uz/hikmatlar/ozbek-xalq-maqollari/>
 25. Хинц В. Мусульманские меры веса с переводом в метрическую систему. Материалы по метрологии средневековой метрологии Средней Азии. – М.: Наука, 1970. – С. 44
 26. Холов М.Ш., Каюмова Х.А. Метрология и хронология Западной Бухары и Западного Памира.–Душанбе., Дониш, 2013. –С. 48
 27. <https://ru.citaty.net/avtory/protagor>
 28. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Qanor>

УДК:37.001.76(575.1)"1991/2016"

Равшан СИДДИКОВ,
ЎзМУ доценти, т.ф.н.
E-mail:ravsidd@mail.ru

Ўзбекистон ФА Тарих институти илмий ходими, т.ф.н. Ш.Эргашев тақризи асосида

ЎЗБЕКИСТОН ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ХАЛҚАРО ҲАМКОРЛИКНИ ЙЎЛГА ҚЎЙИЛИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

Аннотация

Мақолада Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини ислоҳ қилиш ва юқори малакали кадрларни тайёрлашда халқаро ҳамкорликни йўлга қўйилиши ва ривожланиши жараёнлари ёритилган ҳамда бу соҳада фаолият юритган жамғармаларни ва Ўзбекистонда ташкил қилинган хорижий ётақчи олий ўқув юртларини филиалларини замон талабига жавоб берадиган кадрларни тайёрлашдаги иштироки кўрсатилган. Шунингдек илмий-педагогик кадрлар тайёрлаш ва малакасини ошириш ҳамда хорижий олий ўқув юртлари билан илмий-тадқиқотларни олиб боришдаги ҳамкорлик акс эттирилган.

Калит сўзлари: Олий таълим, ислохот, миллий дастур, халқаро ҳамкорлик, жамғармалар, хорижий филиаллар, кадрлар тайёрлаш, таълим сифати, илмий тадқиқот.

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ УЗБЕКИСТАНА.

Аннотация

В статье освещаются процессы становление и развития международного сотрудничества в реформировании системы высшего образования и подготовке высококвалифицированных кадров в Республике Узбекистан, а также участие фондов действующих в этой сфере и филиалов зарубежных ведущих высших учебных заведений, созданных в Узбекистане, в подготовке кадров отвечающих современным требованиям. Показана сотрудничество в подготовке и повышении квалификации научно-педагогических кадров, а также в проведении научных исследований с зарубежными университетами.

Ключевые слова: Высшее образование, реформа, национальная программа, международное сотрудничество, фонды, зарубежные филиалы, подготовка кадров, качество образования, научные исследования.

FORMATION AND DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL COOPERATION IN THE HIGHER EDUCATION SYSTEM OF UZBEKISTAN.

Annotation.

The article highlights the processes of formation and development of international cooperation in the reform of the higher education system and the training of highly qualified personnel in the Republic of Uzbekistan, as well as the participation of foundations operating in this field and branches of leading foreign higher education institutions established in Uzbekistan in training personnel meeting modern requirements. Shown cooperation in the training and advanced training of scientific and pedagogical personnel, as well as in conducting scientific research with foreign universities.

Key words: Higher education, reform, national program, international cooperation, funds, foreign branches, personnel training, quality of education, scientific research.

Кириш. Мустақилликни дастлабки кунидан бошлаб Ўзбекистон Республикаси таълим соҳасида турли мамлакатлар, халқаро ваколатхоналар ва нодавлат ташкилотлари билан кўп томонлама ҳамкорликни йўлга қўйиб, ривожлантириб келмоқда.

Ўтган давр мобайнида 1997 йилда қабул қилинган “Таълим тўғрисидаги” қонун ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастурига таянган ҳолда олий таълим ва кадрлар тайёрлаш соҳасида халқаро ҳамкорликнинг ҳуқуқий асослари яратилди, унинг устувор йўналишлари бўйича лойиҳалар амалга оширилди, қўшма таълим тузилмалари ва хорижий олий ўқув юртлари филиаллари ўз фаолиятини бошлади, илмий-педагогик кадрлар, талабалар алмашинуви йўлга қўйилди. Халқаро ташкилотлар билан олий таълим тизимини ривожлантиришга қаратилган қўшма лойиҳаларни амалга ошириш бўйича яқин ҳамкорлик бугунги кунда ўз самарасини бермоқда.

Мавзуга оид адабиётларни таҳлили. Мустақиллик йилларида олимлар томонидан Ўзбекистонда олий таълим тизимини ислоҳ қилиш ва бу

соҳадаги халқаро ҳамкорлик масалаларига бағишланган бир қатор илмий тадқиқотлар амалга оширилди. Ушбу мавзунинг назарий ва амалий томонларини ўрганишга бағишланган бир нечта рисола ва мақолалар ёзилди. Шулар жумласига Ш.Қурбонов, Э.Сейтхалилов, Л.Аллаев, Э.Нуриддинов, Л.Худайкулова, С.Каримбеков, Д.Васиева, Р.Сиддиқов ва бошқаларнинг олий таълимни ислоҳ қилишни долзарб масалаларини тадқиқ этган илмий ишларни киритиш мумкин.

Тадқиқот методологияси (Research methodology). Мақолада Ўзбекистонда олий таълим ислохотларини амалга оширишда хорижий ҳамкорликни ёритишда тизимлаштириш, танлаш ва таснифлаш, фактлар ҳамда ҳулосаларни қисқий таҳлил қилиш, шунингдек, тарихийлик ва умумлаштириш усулларидан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб Ўзбекистон Республикасида олий таълимни ислоҳ қилишда ва юқори малакали кадрларни тайёрлашда халқаро ҳамкорликни ривожлантириш ҳамда хорижий

тажрибадан кенг фойдаланишга катта эътибор берилди. Шу мақсадида 1997 йилда Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислон Каримов фармонида биноан ташкил қилинган “Умид” ва “Устоз” жамғармалари Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга оширишга ўзларининг маълум хиссаларини қўшдилар. 1997 йилдан 2003 йилгача бўлган даврда “Умид” жамғармаси грантлари асосида жами 828 нафар талаба ёшлар чет мамлакатларнинг нуфузли олий ўқув юртларида бакалаврият ва магистратуранинг турли йўналиш ва мутахассисликларида замонавий ҳамда эҳтиёж талаб соҳалар бўйича таълим олдилар (АҚШда 343 нафар, Буюк Британияда 329 нафар, Германияда 84 нафар, Францияда 33 нафар, Японияда 20 нафар, Канадада 11 нафар, Италияда 8 нафар талаба ёшлар тахсил олди). “Устоз” жамғармаси орқали 1997 -2003 йилларда мамлакат олий ўқув юртларининг 935 нафар профессор-ўқитувчилари дунёнинг ривожланган давлатлари университетлари ва илмий марказларида малака оширидилар [1].

2003 йил 1 июлидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонида мувофиқ “Умид” ва “Устоз” жамғармалари бирлаштирилиб, “Истеъдод жамғармаси ташкил этилди. Жамғармага ёш иқтидорли педагогик кадрларни танлов орқали аниқлаб, етакчи чет эл илмий марказлари билан ўзаро манфаатли ҳамкорлик асосида уларни интеллектуал салоҳиятини янада юксалтириш вазифаси юкланди [2].

Жамғарма кўмагида республика таълим муассасаларига халқаро миқёсда тан олинган олий ўқув юртларининг етакчи профессорлари таклиф этилиб, таълимнинг устувор йўналишлари бўйича маърузалар ўқилди, хорижда малака ошириш ва ҳамкорликда илмий изланишлар олиб бориш учун истикболли ўқитувчиларни танлаб олинди. “Истеъдод” жамғармаси томонидан қисқа давр ичида маҳаллий ва хорижий таълим муассасалари ҳамда ишлаб чиқариш корхоналари иштирокида ишлаб чиқаришга университет илм-фан ва таълимни интеграция лойиҳалари учун мўлжалланган умумий қиймати 1.5млн. евро миқдорида хорижий инвестицияларни жалб қилинди [3]. Ўтган давр мобайнида 10100 дан ортиқ педагог ва илмий кадрлар жамғарманинг кундузги мақсадли курсларида қайта тайёрландилар. “Истеъдод” жамғармаси гратлари шарофати билан 800 нафардан ошдиқ ёш педагог ва илмий ходимлар чет элда ўз малакаларини оширишга мувофақ бўлдилар [4].

Ўзбекистон олий таълим тизимида халқаро алоқалар жадал ривожланди. Талабаларнинг мобилилиги бир нечта халқаро дастурларнинг кўмагида Erasmus + Европа Иттифоқи, Fulbright Student АҚШ, (DAAD) Германия, Chievening Program Буюк Британия, ҳамда яна бир қанча (JICA) Япония, (Koica) Жанубий Корея, Франция, Хитой, Испания, Россия Федерацияси ҳукуматлари томонидан молиялаштирилган дастурлар асосида амалга оширилди. Европа Иттифоқи билан Ўзбекистон ўртасидаги таълимни ислоҳ қилишдаги ҳамкорлик 1994 йилдан бошлаб Tempus Tacis лойиҳалари асосида йўлга қўйилди. Ўтган давр мобайнида Ўзбекистонда олий таълимни модернизациялашда 80 дан ортиқ Tacis (Technical Assistance for the Commonwealth of independent States) лойиҳалари амалга оширилди. Tempus (Trans-European Mobility Programed) лойиҳаларида барча вилоятлардан 55 та олий ўқув юртлари иштирок этди [5].

Кўриб чиқилаётган даврда 20 дан ортиқ ташкилот Ўзбекистон таълим соҳасига ташки ёрдам кўрсатди. Энг йирик донор Япония халқаро ҳамкорлик банки бўлиб, унинг ташки ёрдам умумий ҳажмидаги улуши 61,6% ни ташкил этди. Иккинчи йирик донор Осиё тараққиёт банки (25.3%), Япония ҳукумати (3.2%), Ҳиндистон ҳукумати (2.1%), Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг болалар

жамғармаси (1.6%), KFW банк гуруҳи (Германия тараққиёт банки), Европа комиссияси дастури (TEMPUS) ва Япония халқаро ҳамкорлик агентлиги ҳисобланади [6].

Кенг қўламли халқаро ҳамкорлик таълим жараёни сифатини ва ўқитувчилар малакасини оширишга салмоқли ҳисса қўшди. “Таълим тўғрисида”ги қонунга мувофиқ олий ўқув юртлари хорижий олий ўқув юртлари билан ҳамкорликни йўлга қўйиш ва қўшма олий ўқув юртлари ташкил этиш ҳуқуқига эга бўлди.

Хитой Халқ Республикаси Халқ таълими вазирлиги билан Ўзбекистон Республикаси Олий ва Ўрта махсус таълим вазирлиги ўртасида 8 ноябр 1999 йилда имзоланган шартномага мувофиқ ҳар йили талабалар, аспирант ва ўқитувчилар Хитой Халқ Республикасининг нуфузли университетларига стажировка ўташ учун юборилди. 2005 йилда Тошкент Давлат Шарқшунослик институти ҳамда Хитойнинг Ланьчжоу университети ҳамкорлигида ташкил қилинган Тошкентдаги Конфуций номидаги Хитой тили ва маданияти институтида ҳар йили 350 дан зиёд тингловчи сабоқ олмақда. Институт ташкил қилинганидан буён курсларда 2,5 мингдан зиёд талаба ёшлар, илмий ходимлар ва тижоратчилар хитой тили ва маданиятини ўргандилар [7].

Ўзбекистонда Хитой тили ва маданиятига бўлган катта қизиқишни инобатга олган ҳолда Хитой Халқ Республикаси раиси Си Цзиньпиннинг 2013 йил сентябрь ойда Ўзбекистонга ташрифи доирасида Самарқандда яна бир Конфуций институтини ташкил қилиш тўғрисида шартнома имзоланди. 2014 йилнинг декабрь ойда институт дастлабки тингловчиларни қабул қилди. Ушбу масканда юқори малакали педагоглар замонавий педагогик ва ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланган ҳолда хитойлик мутахассислар билан ҳамкорликда хитой тилини ёшларга ўргатмоқдалар [8].

Мустақилликни дастабки чорагида Ўзбекистонда 6 та хорижий университетларнинг филиаллари ташкил қилинди. Г.Плеханов номидаги Россия Иқтисодиёт Академияси, Вестминстер халқаро университети (Буюкбритания), Ломоносов номидаги Москва Давлат университети, Губкин номидаги Россия Давлат нефть ва газ университети, Сингапур менежментни ривожлантириш институти, Турин Политехника институти (Италия). Уларнинг фаолият кўрсатишининг ҳуқуқий асослари Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Вазирлар Маҳкамасининг тегишли қарор ва фармойишлари билан белгиланди.

Даставвал Ўзбекистонда Россиянинг бир қанча университетларининг филиаллари ўз фаолиятини бошладилар. Плеханов номидаги Россия Иқтисодиёт Академиясининг Тошкентдаги филиали 1995 йилда биринчи талабаларни ўқишга қабул қилди. У ўз фаолияти давомида Ўзбекистондаги таълим хизматлари бозорида мустаҳкам ўрин эгаллади. Плеханов РЭА филиалининг асосий фаолияти олий маълумотли юқори малакали иқтисодчиларни тайёрлаш ва илмий-тадқиқот олиб боришга қаратилди. Филиал битирувчилари Г. Плеханов номидаги Россия Иқтисодиёт Академиясининг битирув дипломига эга бўлиб, у Ўзбекистон Республикасида олий таълим тўғрисидаги ҳужжат бўлиб, дунёнинг етакчи университетлари мутахассислари томонидан тан олинган, ЮНЕСКО комиссияси ва Болония Конвенцияси томонидан тасдиқланган. 2000 йилда ушбу университет дипломи халқаро миқёсда эътироф этилди. Филиал ўз фаолияти давомида (1995 йилдан бери) 3826 дан ортиқ битирувчиларни, шу жумладан 2,9 мингдан ортиқ бакалавр ва 800 дан ортиқ магистрларни тайёрлади. Плеханов номидаги Россия Иқтисодиёт университети Филиалда Ўзбекистон фуқаролари билан бир қаторда Россия Федерацияси, Хитой, Жанубий Корея, Қозғистон, Озарбайжон, Арманистон, Афғонистон, Исроил,

Тожикистон, Қирғизистон ҳамда Туркменистонлик талабалар ҳам таҳсил олдилар ва университет қисқа давр ичида халқаро ўқув марказига айланди. Шунингдек университетда халқаро стандартларга мос электрон дарслик ва ўқув қўлланмаларини яратиш борасида улкан ишлар амалга оширилди [9]. 2006 сентябр ойда Тошкенда Ломоносов номидаги Москва Давлат университетининг филиали ўз иштини бошлади. Энг нуфузли Россия университетини очилиши олий малакали кадрларни тайёрлашда муҳим аҳамиятга эга бўлиб мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида иқтидорли ёшлар салоҳиятидан самарали фойдаланиш учун шарт-шароитлар яратиш, олий таълим соҳасида халқаро ҳамкорликни кенгайтиришга хизмат қилди. МДУ филиалида икки йўналишда, яъни амалий математика ва информатика ҳамда психология соҳасида юқори малакали кадрлар тайёрланди. Филиалда замонавий дарслик, ўқув қўлланма ва бошқа ўқув-услубий адабиётлар билан таъминланган ахборот-ресурс маркази фаолият кўрсатди. Шунингдек ахборот-ресурс марказида Москва Давлат университети профессор-ўқитувчилари дарсларида суратга олинган видео маърузалар мавжуд бўлиб, улардан дарсдан ташқари вақтларда талабалар кенг фойдаланишига имконият яратилди [10].

Губкин номидаги Россия Давлат нефть ва газ университетининг Тошкентдаги филиали 2007 йилдан буён фаолият кўрсатиб келмоқда. 2007-2008 ўқув йилида филиалда қуйидаги мутахассисликлар бўйича 105 нафар талаба қабул қилинди: нефть ва газ қудукларини бурғиlash, фойдали қазилма конларини кидириш ва разведка қилишнинг геофизик усуллари. Талабаларнинг ярмидан кўпи, асосан, Фарғона, Бухоро, Қашқадарё вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикасидан қабул қилинди [11].

Филиал замонавий ўқув-лаборатория асбоб-ускуналари, компютер ва бошқа техника билан жиҳозланди. Ахборот-ресурс марказида 100 минг дона китоб, 4 мингдан ортиқ электрон китоб, 38 компютерлаштирилган ахборот ресурсларидан фойдаланиш жойлари ташкил қилинди. Филиалнинг ўқув жараёнига илгор педагогик ва ахборот технологиялари, илм-фаннинг сўнгги ютуқлари жорий этилди. Машиғулотларни ўзбекистонлик ва россиялик профессор-ўқитувчилар ҳамкорликда олиб бордилар. Давлат грантлари асосида таҳсил олган Тошкент филиали битирувчилари Ўзбекистон нефть ва газ саноати корхоналарида камида 3 йил ишлаш шarti билан ишга тақсимландилар. Талабаларнинг 40% яқини давлат грантлари асосида таҳсил олди [12].

Бугунги кунда 2002 йилдан буён фаолият юритиб келаётган Тошкентдаги халқаро Вестминстер университетини ҳақли равишда Марказий Осиёдаги етакчи университет деб айтиш мумкин. Университет халқаро стандартлар талабларига мувофиқ юқори сифатли олий таълимни тақлиф этади. Тошкентдаги халқаро Вестминстер университети битирувчиларининг дипломлари Лондондаги Вестминстер университети билан бир хил ва халқаро мақомга эга. Университетда бакалавр тайёрлаш тўрт йўналишда олиб борилади:

бизнес бошқаруви, иқтисодиёт, тижорат ҳукуки ва бизнесда ахборот технологиялари. 2006 йилдан бошлаб университетда халқаро бизнес ва менежмент мутахассислиги бўйича магистратура фаолият юрита бошлади. Магистратурада нафақат Ўзбекистон, балки АҚШ, Германия ва Эрон вакиллари ҳам таҳсил олди. Тошкентдаги халқаро Вестминстер университетида илк бор билимларни баҳолашнинг кредит тизими жорий этилди. Университетни дастлабки ўн йиллик фаолияти даврида 1000 та юқори малакали мутахассис тайёрланди [13].

2008 йил сентябр ойда Сингапур менежментни ривожлантириш институти Ўзбекистон пойтахти Тошкентда ўзининг филиалини очди. Қисқа давр ичида бутун Марказий Осиёдаги нуфузли олий ўқув маскани сифатида танилди ва атрофдаги мамлакатлардан ҳам қўплаб талабалар ушбу филиалда олий маълумотли бўлдилар. Тошкентдаги Сингапур менежментни ривожлантириш институти тадбиркорлик ва менежмент, бизнес ва маркетинг, банк-молия, бизнесда замонавий ахборот технологиялари, шунингдек туризм йўналишлар бўйича олий малакали кадрлар тайёрлашга киришди. Талабаларнинг умумий ҳисоби дастлабки йилда 274 нафарни ташкил этган бўлиб, улар 6 йўналишда таълим олдилар. 2016 йилгача Институт битирувчилари сони 1503 нафарни ташкил этди [14].

Турин Политехника университети Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президентининг қарорига биноан 2009 йилда Тошкентда ўз фаолиятини бошлади. Ушбу университет нафақат Италияда балки Европадаги энг юқори салоҳиятга эга ўқув масканларидан бўлиб, асосан, саноатни турли соҳалари учун юқори малакали кадрлар тайёрлайди. Турин Политехника университети машинасозлик технологияси, автомобилсозлик, энергетика, саноат ва фуқаро муҳандислик, меъморий ва саноат дизайни, саноатда ахборот технологиялари ва автоматлаштирилган бошқарув тизимлари соҳалари ҳамда барча даражадаги мутахассислар тайёрлаш, илмий-педагогик кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш шу жумладан, илмий-тадқиқот фаолиятини олиб бориш йулга қўйилди. 2009-2010 ўқув йили учун бакалаврлар тайёрлаш бўйича университетга қабул квотаси 200 нафарни ташкил этди. Ҳозирги кунда университетда 1700 яқин талаба таҳсил олмоқда [15].

Хулоса ва тақлифлар (Conclusion and recommendations). Мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб Ўзбекистонда олий таълим соҳасида ҳамкорликни ривожлантиришга катта эътибор берилди. Хорижий олий ўқув юртлари билан биргаликда ташкил қилинган университетлар филиалларида юқори малакали кадрлар тайёрлашга киришилди. Европа иттифоқини ТАСИС ТЕМПУС дастурлари асосида талабалар алмашуви педагогик кадрларни тайёрлаш ҳамда малакасини ошириш йўлга қўйилди. Ўтган давр давомида тўпланган тажрибадан бугунги кунда Ўзбекистонда олий таълимни янада ривожлантиришда самарали фойдаланилмоқда.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йил 7 январь, ПФ-1694-сон Фармони “Ўзбекистон Республикаси Президентининг иқтидорли ёшларнинг чет элда таълим олишларини қўллаб-қувватлаш “Умид” жамғармасини тузиш” тўғрисида <https://lex.uz/ru/docs/168039>, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 30 декабрь, 576-сон қарори. “Устоз” Республика жамғармаси фаолиятини таъминлаш тўғрисида. <https://www.lex.uz/uz/docs/589172>, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Истеъдод” жамғармаси жорий архиви 1997-2003 йил маълумотлари.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 1 июлдаги ПФ-3272-сонли “Истикболли ёш педагог ва илмий кадрлар малакасини ошириш ва тажриба алмашув тизимини такомиллаштириш тўғрисида”ги Фармони / <http://www.lex.uz/pages/getpage.aspx?lactid=484629>
3. Манба: www.gazeta.uz/2011/08/04/istedod/

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Истеъдод” жамғармаси жорий архиви 2013 йил маълумотлари.
5. Узбекистан. Обзор системы высшего образование. Февраль 2016 г. Erasmus+. http://eacea.ec.europa.eu/education/Eurydice/eurydia_en.php. С.36-38
6. Доклад о человеческом развитии // Ташкент - 2007-2008 г. – С. 153-155.
7. Узбекско-китайские отношения <http://www.mfa.uz/ru/cooperation/countries/61/>
8. В Самарканде открыли институт Конфуция. [www.12news.uz/news/ 2014/12/](http://www.12news.uz/news/2014/12/)
9. Манба: [https://tashkent.rea.ru /](https://tashkent.rea.ru/)
10. Манба: <http://msu.uz>
11. Манба: <https://www.gubkin.uz/>
12. Манба: https://www.gubkin.ru/departaments/international_activity/zarubezhnye-filialy.php?clear_cache=Y
13. Манба: <https://www.wiut.uz/> , <https://www.wiut.uz/our-university>
14. Манба: <https://kun.uz/news/2016/10/26/singapur-menezmentni-rivozlantiris-institutida-tantanali-bitiruv-marosimi-utkazildi>
15. Манба: <https://polito.uz/ru/7617-2/> О Туринском политехническом университете в Ташкенте

УДК :323.573

Фурқат ТОШБОЕВ,

Жиззах давлат педагогика институти доценти, (PhD)

Бобуржон ТУГАЛОВ,

Жиззах давлат педагогика институти ўқитувчиси

E-mail: furqat7312@mail.ru

Ўз РФА Миллий археология маркази бўлими бошлиғи, т.ф.д проф.Б.Х.Матбобоев тақризи асосида

ҚАДИМГИ УСТРУШОНА АҲОЛИСИНING МАРҲУМНИ “ПОКЛАШ” БИЛАН БОҒЛИҚ ДАФН МАРОСИМЛАРИ

Аннотация

Муаллифлар ушбу мақолада Уструшона мазоркўрғонларида ўрганилган дафн маросимларидаги марҳумларни дафн этишда унинг танаси ва руҳини “поклаш” мақсадида қўлланган ағналар ҳақида тўхталган. Бунда жасад билан бирга қабрга қўйилган кулоллик идишлари, уй-рўзгор буюмлари, кийим-кечаги, қурол-яроғи, зеб-зийнатлари ҳамда марҳумни ёкиш удумлари, қабрга олов тимсолини ифодалаган буюмлар қўйиш, қамишли тўшама ва бошқа урф одатлар ҳақида тўхталган. Муаллифлар уларга асосланиб, дафн этиш билан боғлиқ урф-одатлар бу кишини бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиш пайтида фойдаланиладиган ва маълум бир қонун-қоидалар асосида амалга ошириладиган ҳамда ўзида диний-ғоявий белгиларни мужассам этган маросимлар йиғиндиси эканлиги, дафн маросимидаги марҳумни поклаш билан боғлиқ амаллар алоҳида аҳамият касб этишини асослаганлар.

Калит сўзлар: Гулбо, қўмиш, куйдириш, оловли тўсиқ, отлик кўриниш, остодон, қурум, дахма, юечжилар, қамишли тўшама, Мунчоктепа, ер ости сағаналари, букчайтириш, Тулхар мазоркўрғони, Андроново жамоалари, Сағанок, қуёшга сиғиниш, Эски Ховос.

ПОХОРОННЫЕ ОБРЯДЫ, НАСЕЛЕНИЕ ДРЕВНЕЙ УСТРУШАНЫ СВЯЗАННЫЕ С ОЧИЩЕНИЕМ ПОКОЙНЫХ

Аннотация

Авторы в данной статье анализировали традиции, погребальных обрядов Древней Уструшоны, «очищения» тела и души при погребении усопшего. Связи с этими освещаются гончарные изделия, предметы быта, одежда, оружие, украшения и обряды кремации, предметы погребения, камышовой подстилки и другие обряды. На их основе авторы утверждают, что погребальные обряды представляют собой совокупность ритуалов, используемых при переходе из одного состояния в другое, совершаемых по определенным правилам и воплощающих в себе религиозные и мировоззренческие символы.

Ключевые слова: Гульбо, погребение, кремация, огненная преграда, конный облик, остодон, сухая, дахма, юечжилар, тростниковая заросль, Мунчоктепа, подземные саганы, букчайтир, мавзолей Тулхар, андроновские общины, Саганак, поклонение солнцу, Старый Хавос.

FUNERAL RITES, THE POPULATION OF ANCIENT STRUSHANA ASSOCIATED WITH THE PURIFICATION OF THE DEAD

Annotation

The authors in this article analyzed the traditions of the funeral rites of Ancient Ustrushana, the "purification" of the body and soul during the burial of the deceased. In connection with these, pottery, household items, clothing, weapons, jewelry and cremation ceremonies, burial items, reed bedding and other ceremonies are illuminated. Based on them, the authors argue that funeral rites are a set of rituals used in the transition from one state to another, performed according to certain rules and embodying religious and ideological symbols.

Key words: Gulbo, burial, cremation, fire barrier, equestrian appearance, ostadon, dry, dakhma, yuechjilar, reed beds, Munchoktepa, underground sagans, bukchaitir, Tulhar mausoleum, Andronovo communities, Saganak, sun worship, Old Khavos.

Кириш. Дафн этиш билан боғлиқ урф-одатлар жуда қадимий илдизларга эга бўлиб, археологик маълумотларга кўра у палеолит давридан буён маълум. Ўрта палеолит даврида яшаган неандартал одами ҳам қабрга, маълум расм-русумлар бажарилганидан сўнг дафн этилган. Қадимги чорвадорларда кишиларнинг вафотидан сўнг “у дунёда яшаши” ҳақидаги тасаввур кенг ёйилган. Шу тасаввур асосида, марҳумни нариги дунёда кузатиш маросимида кўплаб амаллар қўлланган ва у дунёда яшаши учун барча қулайликлар яратилган. Бу ҳолат очиб ўрганилган мазоркўрғонларда қабрга, марҳумнинг ҳаётлигида ишлатган уй рўзгор буюмлари, кийим-кечаги, қурол-яроғи, безаклари ва у дунёда истеъмол қилиши учун идишларга ҳар хил таомлар солиб қўйилишида намоён бўлади.

Тўла тўқис ва ниҳоятда тартиб билан адо этилган дафн маросимларида асосий вазифа, дафн иншоотлари

(гўр тузилишлари), дафн этиш усуллари (қўмиш, куйдириш ва б.) ва марҳум билан бирга қўйиладиган буюмларга қаратилган [1]. Бу маросимда, аввало, марҳумга нариги дунёда яшаши учун қулай шароит яратиш, руҳи ва танасини поклаш ҳамда зарурий буюм ва озиқ овқатларини қулай қилиб жойлаштириш муҳим бўлган. Айни пайтда марҳум руҳидан қўриқиб ва унинг “ўликлар мамлакатидан қайтмаслиги чораси ҳам қўлланганки, бунинг учун оловли тўсиқ ясаш, ёки унинг рамзий ифодаларини қўллаш ва қабрни ниҳоятда мустаҳкам – чуқур қилиб қазиб, оғзини тош, гувала ва ҳоказолар билан бекитиш ва устини шу ердаги тупроқ (ёки шағал)дан баланд қилиб (қўрғон) кўтариш каби амаллар бажарилган.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Уструшонада шу пайтгача дафн этишнинг тупроқ (қабрга) қа қўйиш, марҳум суяқларини

махсус идиш (остадон)ларда дафн этиш, ер усти қабр иншоотлари (қурум ва муғхона) кўринишлари ўрганилган [2]. Шунингдек, А.К. Мирбобоев томонидан, сунъий ғор шаклидаги, III- VII асрларга оид Куркат сағаналари ўрганилган, бу даҳмаларнинг ҳар бирида 58,172,182 тагача кишилар дафн этилган [3]. Бу каби дафн одатлари фақат Уструшоналиклар учун хос бўлмай унинг турлича кўринишлари Евроосиё даштларида кўп қайд қилинган. Жумладан, юечжиларда оилавий қабр ёки бир авлодга тегишли қабристон қилиш одати бўлган [4]. Уструшона мазоркўрғонларидаги дафн удумлари бир-бирига ўхшаш. Буни қабрларнинг конструкцияси, жасадларни ётиш ҳолати, ёнига қўйилган буюмлар ва уларнинг жойлаштирилиши қабиларда яққол кўриш мумкин.

Уструшонадаги барча мазоркўрғонларда жасадларни, асосан, ерга ётқизилган ҳолда дафн этиш оммалашган бўлса-да, майитлар тагига уни покланган ҳолда “нариги дунё” га юбориш учун қамиш ёки ёғочли тўшама қўйиб (Ғулбо 2, 3- мазоркўрғонларида) ёки қамишли ўрама (сават)га солиб (Ғулбо 5- мазоркўрғони) ва махсус гробга солиб (Учтепа мазоркўрғонида) дафн этиш ҳолатлари ҳам учраган. Фарғона водийсидаги илк ўрта асрларга оид Мунчоктепа мазоркўрғонларини ўрганган Б.Х. Матбобоевнинг таъкидлашча, “Мунчоктепа мазорларидаги сағаналар полига марҳумлар уч хил усул билан дафн қилинган булар: ерга ва махсус тўшама устига дафн этиш; жасадни саватга солиб қўйиб; қамиш тобутга солиб дафн этиш” [1]. Ушбу қиёслашдан икки хил фикр ойдинлашади, биринчиси, Фарғона ва Уструшона ҳудудидаги дафн удумларининг ўхшашлиги, иккинчиси эса, антик даврдаги дафн удумларининг илк ўрта асрларда ҳам бироз сайқалланган ҳолда учраши. Дафн этишда жасадлар тагига тўшалган қамишлар ва ер ости сағаналари Шимолий Фарғонага Қовунчи ва Жетиасар маданияти таъсирида кириб келган. Бундай сағаналар Чоч, Уструшона, Оролбўйларида топиб ўрганилган сағаналар билан ўхшаш.

Ширинсой қабрларининг тахминан 25 % да марҳумларни букчайтирилган тарзда дафн этиш ва ўзига хос оралик ҳолат ҳам мавжуд. Масалан, Ширинсойдаги 26-қабрда мурда чалқанча ётқизилган, лекин унинг оёқлари йиғилган. Бу ерда яна бир ҳолат (2 ва 13-қабрларда) жасадни чалқанча ётқизиб, тиззаларини тепага кўтариб қўйган ҳолатда қўмиш ҳам кузатилади. Оралик ҳолатни ҳам ҳисобга олсак 1/3 қисмида букчайтириб дафн этиш мавжуд. Беккелди мазоркўрғонидаги қабрга бир нафар ўрта ёшлардаги аёл киши чап ёни билан (юзи шарққа қаратиб) тўлиқ букчайтирилган (скорченны) ҳолда дафн этилган.

Ширинсой ва Беккелди мазоркўрғонларидаги каби, марҳумларни букчайтириб, оёқларни чалиштириб, тиззаларни кўтариб ёки ён томонга қийшайтириб – отлик ҳолат кўринишида дафн этиш ҳолатлари Ўзбекистон ҳудудида кўп ўрганилган. Беккелди мазоркўрғонида қайд қилинган жасаднинг йиғилган ва орқага қайрилган оёқлари қабр ўрасига сиғмай қолганлиги учун чопилганга ўхшайди. Бироқ, марҳум оёғини чопишга қараганда хилхонани кенгайтириш (агарда марҳум руҳи билан солиштирсак) жуда осон [5]. Бу бизнингча қандайдир дафн маросими билан боғлиқ амалга ўхшайди.

Манбаларда таъкидланишича букчайтирилган (скорченны) ҳолда дафн этиш ёки марҳум қўл ва оёқларини синдириш, ёки боғлаш қабилар, асосан, вафот этган киши руҳидан кўркиш ва марҳумнинг тирикларга зиён етказишининг олдини олиш мақсадида қўлланилган. Асли мазмун моҳиятига кўра бир хил маънода қўлланилган бу каби одатлар дунёнинг кўп жойларида турлича хил кўринишда бажарилган. Ушбу ҳолатда тўлиқ букчайтирилган тарзда дафн этиш, Шимолий Бактриядаги Тўпхона мазоркўрғони № 212 қабрида учрайди [6]. Биз

этибор қаратаётган тўлиқ букчайтирилган (скорченны) ҳолда дафн этиш ибтидоий жамоа тузумидан бўён қўлланиб келинади. В.В.Гольмстен букчайтирилган ҳолда дафн этиш, марҳумнинг тирикларга зиён етказишининг олдини олиш учун қўлланилган деб ёзади. С.А.Плетнева букчайтирилган ҳолда дафн этиш уруғ жамоаси даврида пайдо бўлганлиги, синфий жамиятда эса у мустақил бўлмаган (қарам)лик тимсоли бўлганлигини таъкидлайди.

Бундай тарзда дафн этиш, асосан, дашт бронза даври Андроново жамоаларига мансуб қабрларда кўп кузатилган. Собик иттифок даври археологик адабиётларида Андроново маданияти Афанасьев ва унинг сўнги босқичи ҳисобланган Окуневск маданиятлари таъсирида вужудга келган дейилади. Бундай ҳулосага келинишига ушбу маданиятнинг дафн этиш, моддий буюмлар хусусияти ва қабр иншоотларининг тузилишидаги умумий хусусиятларга эга ўхшашликлари сабаб бўлган. Афанасьев даврига оид мазоркўрғонларда қабр чегараси унча катта бўлмай, қабр устидаги уюм (насып) баландлиги 1 м гача, баъзи ҳолларда қабр устида тупроқ кузатилмайди. Кўпинча мазоркўрғон усти бузилганда ички қисми ҳам унга ўхшаш қазилган бўлади [7]. Мазоркўрғон тагида уч хил кўринишдаги ўралар мавжуд бўлиб, ичидаги тош плиталар ёнбош, баъзан вертикал тарзда қўйилиб, қабрлар бир-бирига параллел тарзда жойлашган бўлади. Андроново маданияти босқичлари ва уларнинг даврий санасини К.В. Сальников мил. авв. II минг йилликдан мил. авв. VII асргача белгилаб уларни (икки эмас) уч бочкича бўлиб кўрсатади. Бу маълумотлар Ўрта Осиё ҳудудларининг Евроосиё дашт бронза даври аҳолиси билан кучли алоқада бўлганлигини кўрсатади. Қабрлардаги марҳумларнинг букчайтирилган тарзда дафн этилиши ҳам Уструшона чорвадор аҳолиси маданиятига андроново жамоалари таъсири кучли бўлганлигидан гувоҳлик беради.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Сағанок мазоркўрғонларида қурбонлик қилинаётганда ҳайвон суяқларини ёкиш қайд қилинган. Бошқа ёдгорликлардан фарқли равишда Ғулбо мазоркўрғонларининг деярли барчасида (биринчи мазоркўрғондан ташқари) вафот этган кишиларни ёғоч ёки қамиш тўшамага ётқизиб, баъзан марҳум устига ҳам ёғоч тахлаб ёки қамишга ўраб турли даражада (тўлиқ ёки қисман) ёкиш одатлари кузатилди [8]. Баъзи жасадларнинг суяқлари кучли қуйган бўлиб, бу уларнинг сақланишига ёмон таъсир кўрсатган. Барча жасадлар тагида кул қолдиқлари бор. Ёнғин излари ҳатто мазоркўрғон тупроқ уюми (насып)да ҳам ўз изини қолдирган [9]. Бундай жасадларни ёкиш ҳолати, Уструшонанинг Хўжанд вилоятидаги Хўжаи Соф қишлоғида ўрганилган антик даврга оид, ашёларга бой лаҳадли қабрларда ҳам кузатилган [10]. Ушбу маълумотлар Уструшонада марҳумларни дафн маросимида ёкиш анча кенг ёйилганлигини кўрсатади.

Мазоркўрғонларда жасадларни нафақат ёкиш, балки унинг рамзий ифодаси ҳам кузатилади. Масалан, Ғулбодаги тўртинчи мазоркўрғон тупроқ уюми орасидан ҳар хил ўлчамли оқ тошлар айвон ичидаги тупроқ орасида эса ёниб жигарранг тусга кирган ва атайин ташланган кўплаб кесакчалар қайд қилинди. Бу каби ҳолатлар соврамат ва сарматлар дафн удумларида ҳам учраган [11]. Зарафшон воҳасида ўрганилган қабрларда ҳам оҳра, ҳамда кўмир кукуни ва бўлакчаларини сепиш қайд қилинган [12]. Б.А.Литвинский томонидан Помирдаги Оқбеит қабристониди баъзи марҳумларни қизил ранга бўяш, Помир I да эса, барча жасадларнинг суяқларини қизил ранга бўяш, Можутуш II 4 қабрдаги жасаднинг эса фақат бош суяги қизил ранга бўйланганлиги қайд қилинган [13]. Юқоридаги ҳолатлар Уструшона чорвадорларида бошқа чорвадор қабилаларда бўлгани каби олов тимсолини

ифодаловчи удумлар ҳам кенг ёйилганлигини кўрсатади. Қабрга оловда пишган кесакчаларнинг сепилиши (чўғ ёки олов тимсолини ўтаган турли хил нарсаларнинг қўйилиши), бу уструшоналикларнинг қуёш (олов) га сиғиниши билан боғлиқ бўлган.

Биз сўз юритаётган, жасадни дафн этиш жараёнида ёкиш (Илк Тулхар, 63), қабрга олов ёкиб қўйиш, унинг ичи ёки атрофида гулхан ҳосил қилиш, қабрга чўғ, кул сепиш, унга олов тимсолини ўтаган ҳар хил буюмлар қўйиш каби удумларнинг белгилари, Ўрта Осиё ҳудудида ўрганилган мазоркўрғонларда кўплаб қайд этилган [14]. Жасадни дафн этишдаги бу каби маросимлар, нафақат, Ўрта Осиё балки, Ҳиндистон, Яқин Шарқ, Кавказ ва Евросиёнинг қўчманчи қабилалар яшаган бепоев кенгликларида ҳам кўплаб учрайди.

Ўзбекистон ҳудудида ўтказилган археологик казув тадқиқотларининг натижаларига кўра, дафн этиш маросимларида оловдан фойдаланиш кўп минг йиллик тарихий илдизга эга. Жез даврига оид Жаркўтон ёдгорлигидаги дафн удумларида вафот этган кишини олдин ўтда қуйдириб, кейин қабрга қўйиш ёки қабрда ёкиш каби ҳолатлар учрайди [15]. Бу ҳолатларни олимлар Андроново жамоалари билан боғлиқ деб ҳисоблашади [16]. Жасадларни қуйдиришнинг Ўрта Осиёда пайдо бўлишини М.П.Грязнов андроново тарихий-маданий жамиятининг Федоров қабилалари билан боғлайди [17]. Жез даври Андроново маданиятига оид Федоров, Петров ва Аликул типдаги ёдгорликларда ҳам жасадларни ёкиш ва олов билан боғлиқ удумлар кўплаб қўлланилган. Соврамаат ва сарматларда эса дафн олови янги қазилган қабрда ёки унинг чегарасида ёкилган. Фарғона водийсида кўплаб изланишлар олиб борган Б.Х. Матбобоев ҳам водийдаги мазоркўрғонларда учрайдиган марҳумларни (қабрда ёки унча) ёкиш ҳолатини таҳлил қилиб, бу урф-одатлар маҳаллий илдизларга эга эмас деган фикрга келади [18].

Ўрта Осиё халқлари дини зардуштийликда олов муқаддас ҳисобланиб, табиатдаги тўрт унсурнинг бири сифатида улуғланган. Зардуштий қавмларда бирон маросим шу эътиқоднинг рамзи-оловсиз ўтган эмас. Зардуштийлик динининг бош ғояси бўйича, олов турли кўринишларда – осмон олови, дарахтга яширинган олов, оташгоҳларда ёниб турган олов, илоҳий олов, чақмоқ олови ва инсон танасига иссиқлик ва ҳаёт бағишловчи олов каби кўринишларда намоён бўлган [29]. Ёниб турган гулхан абадий ҳисобланиб, у маълум бир илоҳ ёки ота боболар руҳига бағишланган.

Кейинги йилларда, Уструшонадаги Эски Ховос ёдгорлигида олиб борилган археологик казув ишларида шу ердаги истиқомат қилган аҳоли топиниш удумлари билан боғлиқ қурилмалар ҳам аниқланди. Тадқиқотчининг

таъкидлашича, “Бу ерда очилган ўчоқлардан иккитаси оловга топиниш мақсадида бунёд этилган ва улардаги олд қисми шарққа қаратилган қўш ўчоқлардан, диний маросимларда фойдаланилган” [20]. Уструшонада бунга ўхшаш ўчоқ қолдиқлари кўплаб ўрганилган бўлиб, бу каби оловга топиниш қурилмалари узок даврлар мобайнида ривожланиб, аҳоли маънавий маданиятида ўзига хос аҳамият касб этиб келган. Олов култининг тозалаш, поклаш, ҳимоялаш функциялари ўтроқ ва қўчманчи аҳоли маданиятида бир хил тушунча ҳосил қилган. Бу ҳолат шуни кўрсатадики, барча ҳаётий ўзгаришлар қаторида олов култига сиғиниш ҳам ўзгарган. Сағанок мазоркўрғонидан мурданинг бош томонига пиёла қўйилган ва унда кул қолдиқлари бор [21]. Ундан тутатқидон вазифасида фойдаланилган бўлса ажабмас. Ғулбо ёдгорлигидаги 1-мазоркўрғонда эса хурмача бўлагидан тутатқи (исирик)дон сифатида фойдаланилган. Идишда олов, куя излари ва қуйган ўсимлик қолдиқлари бор. Қабрларга тутатқидон қўйиш миллодий I асрга мансуб мазоркўрғонларда кўп учрайди [22]. Сўғд мазоркўрғонларида дафн буюмлари билан бирга турли хил шаклдаги тутатқи идишлар кўп топилган [23]. Бу амаллар хона – “янг уй”ни ёвуз кучлардан тозалаш мақсадида - Авестода таъкидланган “ўлган киши танасинини ёвузлик қамраб олади”, деган тасаввурга қарши қўлланган.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion and recommendations). Уструшона аҳолиси дафн удумларидаги олов билан боғлиқ амаллар, эса аввало, жасадни “ўликлар мамлақати”га юборишда унинг руҳи ва танасини поклаш, табиат ҳодисалари, жумладан, қуёшга сиғиниш, жасад руҳини ва танасини ҳудолар яшайдиган муқаддас маконга покланган ҳолда элтиш, бу дунёда тирик қолганларга арвоҳнинг кўрқинчи, салбий таъсирини камайтириш учун оловдан тўсиқ ясаш ҳамда ўтганлар руҳига сиғиниш каби диний тасаввурлар билан боғлиқ бўлган.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Уструшона халқларининг дафн маросимларида аجدодларимизнинг ўша даврда ҳам азалий маънавий қадриятларга, уни ўраб турган борлиқ – она замин ва табиатга нисбатан беқийс эъзозда бўлганликлари, ўтганлар, умуман, барча аجدодлар руҳига нисбатан алоҳида ҳурмат кўрсатганликлари сезилади. Дафн маросимидаги ҳар бир тартиб муайян маъно ва моҳиятга эга бўлган ва оғишмай бажарилган. Бу маросимда ижро этилган амаллар марҳумни нариги дунёга кузатишда, унга нисбатан юксак ҳурмат кўрсатилиб, унинг танаси ва руҳини поклаш билан боғлиқлигини англатади. Халқимизнинг дафн этиш билан боғлиқ бу қадимий урф-одатларини ўрганиш қадим тарихимизни ўрганишда муҳим аҳамиятга эга.

АДАБИЁТЛАР

1. Матбобоев Б.Х. Фарғона водийси аҳолисининг илк ўрта асрлар даври диний қарашларини дафн маросимларида акс этиши (Мунчоктепа мисолида) // ЎММТ. №35. Тошкент, 2006. –Б.156-157.
2. Тошбоев Ф.Э. Уструшона қадимги халқларининг хумларга дафн этиш одатлари ҳақида. Жиззах давлат педагогика институти Илмий Ахборотномаси №1. Жиззах, 2013.Б. 64-68.
3. Мирбобоев А.К. Раскопки Куркатских склепов // АРТ XV 1975, Душанбе, 1980. С. 295-303, Мирбобоев А. К. О работах Куркатского склепов в 1978 г. //АРТ XVIII Душанбе, 1984. С. 295.
4. Хўжаев А. Фарғона тарихига оид маълумотлар. Фарғона, 2013 Б.189
5. Тошбоев Ф.Э. Уструшона чорвадорларининг антик давр маданияти. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс... Тошкент, 2017. Б. 69.
6. Литвинский Б.А.,Седов А.В. Культы и ритуалы кушанский Бактрии. Москва, Наука, 1984. С.47.
7. Максименков Г.А. Андроновская культура в Енисее. Ленинград, 1978. С. 34.
8. Тошбаев Ф.Э., Пардаев М.Х., Грицина А.А. Изучение Гульбинского могильника // Культура номадов Центральной Азии. Самарканд, 2008, С.184-189.
9. Тошбоев Ф.Э. Олов билан боғлиқ удумлар ҳақида баъзи мулоҳазалар // Самарқанд Давлат университети илмий тадқиқотлар ахборотномаси. №4 (62). Самарканд, 2010.Б.29-33.
10. Марафиев С.Ш., Москаленко Н.А. Аархаические находки из Ходжаи Соф // АРТ вып. XXI. 1981 Душанбе, 1988, С. 73-88.

11. Смирнов К.Ф. Совраматы. Москва, 1964. С. 94.
12. Обельченко О.В. Лявандакский могильник // ИМКУ. № 2. Ташкент, 1961. С.151.
13. Литвинский. Б.А. Древние кочевники «Крыши мира». Москва, 1972. С. 133
14. Мандельштам А.М. Памятники эпохи бронзы в южном Таджикистане // МИА. №145. Ленинград, 1968. С. 55.
15. Аскаров А. А., Абдуллаев Б. Жаркутан. Ташкент, 1983. С. 123.
16. Аванесова Н.А., Тошпулатова Н. Символика огня в погребальной практике в сапаллинской культуры (по материалам исследования могильника Бустан VI) // ИМКУ. №30. Самарканд, 1999. С. 30-32.
17. Грязнов М.П. Пастушеские племена Средней Азии в эпоху развитой и поздней бронзы. // КСИА.
18. Вып. 122. М.. 1970. –С. 37-42.
19. Матбабаев Б.Х. К истории культуры Ферганы в эпоху раннего средневековья . Тошкент: «Тафаккур», 2009, –С. 56.
20. Аширов А.А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари... Тошкент, 2007. Б. 69.
21. Маширов О.Ў. Шимолий-ғарбий Уструшона оловга топиниш қурилмалари (Эски Ховос ёдгорлиги материаллари асосида). // Мустақиллик йилларида Ўзбекистон археологияси: ютуқлар ва истиқболлар Самарқанд –Samarkand, 2016. Б. 98- 100.
22. Грицина А.А. Изучение курганов в Сырдарьинской области. ИМКУ. №.28. Самарканд, 1997. С. 76.
23. Обельченко О.В. Могильник Акжартепе // ИМКУ – Ташкент: 1962.–№ 3. –С. 67.
24. Обельченко О.В. Культура античного Согда. –М.: Наука, 1992. –С. 123.

Фарҳод УСМАНОВ,
ТВЧДПИИ Тарих кафедраси таянч докторанти
E-mail: farhod.usmanov.1988@mail.ru,

ТошДШУ профессори, т.ф.д С.Б. Шадманова тақризи асосида

ISSUE CHILD NEGLECT IN TASHKENT 20-30 YEARS OF THE XX CENTURY (ACCORDING TO ARCHIVAL MATERIALS)

Annotation

In the 1920s and 1930s, child neglect increased due to economic and social problems in all regions of Russia, and the influx of children from Russia and other neighboring countries to Uzbekistan, including Tashkent, increased significantly. This article describes the situation of neglected children in the Tashkent region, their negative consequences for society, the various measures taken to eliminate neglect and the existing problems.

Key words: Child neglect, crime, reformatory, orphanages, police, food centers, procurement.

ВОПРОС БЕСПРИЗОРНОСТЬ ДЕТЕЙ В ТАШКЕНТЕ 20-30 ЛЕТ XX ВЕКА (ПО АРХИВНЫМ МАТЕРИАЛАМ)

Аннотация

В 20-е и 30-е годы XX века из-за экономических и социальных проблем во всех регионах России возросла беспризорность детей, а приток детей из России и других соседних стран в Узбекистан, включая Ташкент, значительно увеличился. В статье описывается положение беспризорных детей в Ташкентской оазисе, их негативные последствия для общества, различные меры, принимаемые для устранения беспризорности, и существующие проблемы.

Ключевые слова: Беспризорность детей, преступность, исправительное учреждение, детские дома, милиция, центры питания, снабжение.

XX АСР 20-30 ЙИЛЛАРИДА ТОШКЕНТДА БОЛАЛАР ҚАРОВСИЗЛИГИ МАСАЛАСИ (АРХИВ МАТЕРИАЛЛАРИ АСОСИДА)

Аннотация

XX аср 20-30 йилларида Россиянинг барча ҳудудларида иқтисодий, ижтимоий муаммолар сабаб болалар қаровсизлиги кўпайиб кетган ва Ўзбекистон, жумладан Тошкентга Россия ва бошқа қўшни мамлакатлардан болалар оқимининг кириб келиши сезиларли даражада ошиб борган. Мазкур мақолада айнан Тошкент минтақасидаги қаровсиз болалар ҳолати, уларнинг жамиятга келтирган салбий оқибатлари, қаровсизликни бартараф этишда амалга оширилган турли чора-тадбирлар ва мавжуд муаммолар келтириб ўтилган.

Калит сўзлар: Болалар қаровсизлиги, жиноятчилик, реформаториум, болалар уйлари, милиция, овқатланиш марказлари, таъминот.

Кириш. Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги эълон қилиниши ўз навбатида барча соҳаларда бўлгани сингари илм-фан соҳасида ҳам улкан имкониятлар йўлини очиб берди. Жумладан, тарихни ўрганишда ҳолисона, сиёсий қарашлар таъсиридан йироқ, ҳар томонлама кенг маълумотларга таянган усуллардан фойдаланиш ва шу орқали ҳаққоний тарихни очиб бериш имконини берди. Совет ҳокимиятининг ўрнатилиши ўз навбатида Ўзбекистонда ҳам турли муаммо ва салбий оқибатларни келтириб чиқарган эди.

XX асрнинг 20-30-йилларида турли тарихий жараёнлар таъсирида қаровиз болалар шаклланиб, бутун РСФСР ҳудудини қамраб олди. Унинг кенг тарқалиши айнан Тошкент минтақасини ҳам четлаб ўтмади. Марказдан бошқарувда йўл қўйилган камчиликлар таъсирида Тошкент минтақасида айнан болалар қаровсизлиги масаласида кўплаб муаммо ва камчиликлар шаклланган ва уни бартараф этишда мавжуд кучлар сафарбар этилиши фавқулудда муаммоларни бартараф эта олмади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Болалар қаровсизлиги масаласи Ўзбекистонда совет даврида йирик кўринишда мавжуд бўлган бўлиб, мазкур масала бўйича кўплаб ўзбекистонлик ва чет эл олимлари илмий изланиш олиб борган. Жумладан, А.А.Расуловнинг “Туркистон ва Волгабўйи, Уралолди халқлари ўртасидаги муносабатлар” номи монографиясида 1917-1924 йилларда давом этган

машъум очарчилик, унинг келиб чиқиш сабаблари, аҳолига қанчалик зарар келтирганлиги эвакуация қилиниб келтирилган болаларни ўз бағрига қабул қилишда кўрсатган мардонавор фидоийликлар намоён қилинган [1]. А.А.Ерметовнинг “Ўзбекистон ички ишлар органлари фаолияти” номи монографиясида эса 1925-1991 йиллар ички ишлар органларининг фаолияти ҳақидаги маълумотлар ўрин олган [2].

Мазкур мавзу хорижий тадқиқотчилар томонидан ҳам тадқиқ қилинган бўлиб, А.А.Славко ўзининг илмий ишида қаровсизлик сабаблари, болалар қаровсизлигининг олдини олиш масаласида давлат томонидан амалга оширилган ислохотлар, қаровсиз болалар ижтимоий портрети, қаровсизлик давридаги болалар ҳаёти ҳақидаги маълумотлар келтириб ўтган бўлса [3], О.А.Оличева ўз тадқиқот ишида совет ҳокимиятининг ўрнатилиши ва унинг биринчи ўн йиллик давридаги болалар қаровсизлиги аҳволи, қаровсизликнинг олдини олиш, қаровсиз болалар ҳамда улар томонидан содир этилган жиноятлар, болалар қаровсизлигининг олдини олиш мақсадида ташкил этилган муассасалар, совет ҳокимияти томонидан олиб борилган саъй-ҳаракатлар, камчиликлар ҳақида маълумотлар берган [4].

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Мазкур илмий мақолани ёзишда тарихийлик ва ҳолислик тамойиллари, тарихий-киёсий, анализ, синтез, хронологик усуллардан кенг фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). XX асрнинг бошларига келиб Тошкентга Россиянинг барча ҳудудларидан яхши ҳаёт илинжидаги болалар оқими доимий кириб келган. Бу эса ўз навбатида Ўзбекистонда мавжуд иқтисодий, ижтимоий муаммоларни янада кўпайтириб, инсонлар турмуш тарзида қўллаб салбий оқибатлар шаклланишига сабаб бўлган. Келаётган болалар, асосан, кўча ҳаётига ўрганиб, кўча безорилари сонини ошириб борган. Бундай ҳолатда давлат томонидан келган кўча қаровсизларини қўлга олиш ва болалар муассасаларига жойлаштириш мақсадида Маориф халқ комиссарлиги (ХК) ҳузурида махсус инспекция тузилган бўлиб, унинг асосий фаолият ҳудуди Тошкент шаҳри эди. Мазкур инспекция Тошкент шаҳрини Эски шаҳар, Янги шаҳар, Вокзал тарзида уч қисмга бўлиб, биттадан инспектор фаолияти йўлга қўйган. Уларнинг 18 ёшдан ошган ака, 16 ёшдан ошган опа ёрдамчилари шакллантирилиб, диққатга сазовор, гавжум жойларда навбатчилиги ташкил этилган. 18 ёшгача бўлган барча болаларнинг асосий фаолият дайдилик қилиш, тиланчилик, азарт ўйинлар, наркомания, бачавозлик ва бошқалар бўлиб, инспектор ёрдамчи (ака ва опа)лари уларни қўлга олиш ва тегишли чора кўриш билан шуғулланиши белгиланган [5].

1922 йига келиб аҳоли ўртасида ўзини ўзи боқиш қобилиятининг пасайиб кетиши оқибатида фуқаролар Инспекцияга мурожаат қилиб, болаларини интернетга қабул қилиш ёки озиқ овқат, кийим бош билан таъминлашни сўраш ҳолатлари кўпайган. Шундай аризалардан 294 таси ўрганилиб, 105 бола болалар уйларида жойлаштирилган. 77 тасига озиқ овқат, 11 тасига кийим бош берилган ва 101 таси аҳоли ўрганилиб рад жавоби берилган. Шунингдек, Тошкентдаги очарчилик вакиллари болалари учун ташкил этилган овқатланиш марказларида 40 нафар бола овқатланиб 227 нафари бу ердан овқатланишни рад қилган. Кўчадаги қаровсизлик болалар ўртасида оғир тарбияли болалар қатламини йирик кўринишда шакллантирган. Мазкур болалар милиция органи тасарруфида бўлган Реформаториумларга жойлаштирилиши белгиланган. Мазкур мақсадда 1922 йил Милиция органлари билан ҳамкорликда қаровсиз болаларни қўлга олиш ва реформаториумларга юбориш бўйича 250 нафар бола йиғилган ҳамда реформаториумга юборилган. Улардан 17 таси ота-оналарига топширилган бўлса, 24 таси эса реформаториумдан қочиб кетишган эришган.

Кўчадаги қаровсиз болалар ўз навбатида кўчадаги болалар жиноятчилигини кўпайтириб юборган. Болаларга оид 1922 йил 52 та иш ўрганилиб, улардан 47 таси вояга етмаганлар комиссиясига суд учун юборилган. Мазкур болаларнинг асосий фаолияти кичик киссавурлик билан шуғулланган. Қаровсиз болаларни қўлга олиш ишлари кучайиши билан бозор, вокзал ва бошқа жамоат жойларида киссавурлик ҳолатлари бирдан камайган ва жиноятчиликка унчалик таъсир кўрсатмаган. Шундан кўринмоқдаки қаровсиз болалар асосан киссавурлик ва майда жиноятлар билан машғул бўлишган. Реформаториумларда кўриклаш химати яхши ишламаганлиги сабаб қидирувда бўлган жиноятчи ёшлар, асосан, реформаториумдан қочганлар ҳиссасига тўғри келган. Жиноят қидирув бўлими қошида ташкил этилган жиноятчи болалар учун алоҳида камерага келтирилган болаларнинг ерни ковлаб, ёки деворни бузиб қочиши сабаб мазкур камера умуман яроқсиз ҳолга келиб қолган ва 1922 йилги ҳолатга кўра жиноятчи болалар катта ёшдаги жиноятчилар билан бирга сақланган [6].

1922 йил бошларига мавжуд имкониятдан келиб чиқиб Инспекция томонидан Тошкент шаҳрида қаровсиз болаларни йиғиш ишлари ўтказилиб, 95 та бола қўлга оlinиб, муассасаларга жойлаштирилган. Мазкур иш

давом этиб, 1922 йил март ойида Адлия ХКда бўлиб ўтган идоралараро комиссия йиғилиш қарорига кўра март ойининг ўрталарида милиция томонидан шаҳарни кичик ёшдаги қонунбузарлардан тозалаш кампанияси ўтказилиб, болалар гавжум жойларда 135 нафар бола қўлга оlinган ва улардан асосий қисми ўғирлик билан, биттаси фохишаллик билан шуғулланганлиги аниқланган.

Тошкент шаҳар жазо органлари томонидан вояга етмаган жиноятчиларни сўроқ қилиш жараёнида улар бир неча бор онгли равишда ғалаён қилганлиги сабаб, бундай ҳолатларнинг олдини олиш учун жиноят қидирув бўлимига Инспекциядан вакил бириктириш амалиёти жорий қилинган. Мазкур вакил у ерда барча вояга етмаган қонунбузарларга раҳбарлик қилиб, уларни тергов қилиш, ишларнинг моҳиятини ўрганиш каби вазифаларни бажарган. Бириктирилган иш доирасида Вакил 1922 йил март ва апрел ойларида 60 нафар кичик ёшдаги жиноятчилар ва уларга тегишли 45 ишни тугалланган тергов материаллари билан биргаликда вояга етмаганлар ишлари бўйича комиссияга топширган. Шунингдек, кичик ёшдаги болаларнинг ҳақ ҳуқуқини таъминлаш мақсадида кичик жиноятчиларни комиссия орқали реформаториумга юборишда канвойда соқчилар томонидан уларга куч ишлатилмаслиги олди оlinиб, ижтимоий ёрдам кўрсатиш биродарлари ҳамроҳлик қилиш амалиёти жорий қилинган.

Юқорида кўрсатилган ишлар тўлиқ бўлмаган ходимлар таркиби билан амалга оширилган бўлиб, Болалар ижтимоий Инспекцияси ходимлари антисанитар ҳолатда ишлашига тўғри келган ва оқибатда деярли ҳамма ходимлар тиф (ич терлама) касаллиги билан оғриган. Бу ўз навбатида уларнинг баъзи ҳолатда ишлаш сифатини ёмонлаштирган [7].

1922 йил Тошкентдаги қаровсиз болалар сони, асосан, Волгабўйи ва Самара ҳудудларидан келаётган очарчилик болалари ҳисобига кўпайиб борган. Қаровсиз болалар масаласига Тошкентда кўпчилик органлар сафарбар қилинган бўлиб, уларга Туркистон Марказий ижро кўмитаси (МИК), Жиноят қидирув бўлими, партия ва ижтимоий гуруҳлар ҳам ҳаракат бошлашган. Маблағнинг мавжуд эмаслиги ва ишнинг ёмон ҳолда ташкил этилганлиги сабабли ишлар режага мувофиқ бўлмаган натижа берган [8].

Мавжуд қаровсиз болаларнинг ночорлари ҳам кўпчиликини ташкил этган бўлиб, улар меҳнат эксплуатацияси қурбонига айланиш ҳолатлари ҳам кўпайган. Мисол учун, Халқ комиссарлар совети (ХКС) ижтимоий тарбия бошқармасининг 1924 йил январдаги №108 сонли Тошкентнинг янги шаҳар инспектори Ватоллога юборган хатига кўра 15 ёшли вояга етмаган Закир Курмакаев (қаровсиз)га болалар қаровсизлигига қарши курашиш бўйича болалар уйларида бирдан йўлбошчи тайинланиши ва уни 2 йил давомида бутунлай бепул ишлатган фуқароларга қарши иш кўзгатиш топшириғи берилган [9].

1922 йил сўнггида Тошкент минтақасида мавжуд вазият жуда мураккаблашган бўлиб, Сирдарё вилояти 53 та муассасада 858 рус ва 2335 маҳаллий аҳоли болалар жами 3193 нафар бола, Тошкент шаҳрида 24 та муассаса ва 505 рус, 699 маҳаллий аҳоли болалари жами 1 204 нафар бола, Эски Тошкент шаҳри бўйича 11 та муассаса ва 774 маҳаллий аҳоли болалари мавжуд эди. Айнан Эски Тошкентдаги болалар муассасалари аҳоли ҳаммасидан ёмон бўлиб, давлат томонидан умуман ёрдам кўрсатилмаган. Фақатгина Маориф ХК паёғи берилган холос. Жавобгар ва масъуллар белгиланмаган. Сирдарёдаги болалар қаровсизлигининг ўсиш сурати СССР қаровсиз болалари ўсиши билан яқин бўлиб, бунга сабаб очарчилик ҳудудларидан болаларнинг қочқин сифатида ва бошқа йўللار билан кириб келиши эди. У ердаги болалар қаровсизлиги шунчалик йирик кўринишда

бўлиб, айнан аниқ қаровсиз болалар статистикасини юритишнинг имкони бўлмаганлиги сабабли Сирдарёда кўчаларидаги мавжуд қаровсиз болаларни тахминан 1000 нафар деб ҳисобланган [10].

1925 йил Тошкентдаги болалар қаровсизлиги ачинарли ҳолатда бўлиб, иссиқ мавсумда Тошкент кўчаларида 600 нафар, қиш кунлари бундан ҳам кўп ҳолатда мавжуд бўлган. Қишда улар боғ, сайилгоҳлардаги паноҳини ташлаб, чойхона, бозор, ёки қор ва ёмғирдан пана қила оладиган уйларга бориб печга ётиш имкони бўлса ташқи тарафдаги печларга тикилиб ётишган ва баъзилари имкон топа олмаганидан мусор яшиқларида жон сақлаган. Улар кундуз кунлари тўлик бозорга бориб, ўша ерда имкон қилиб қорин тўйдириш илинжида бўлган бўлса, кундузи оғир меҳнат ёки ўғирлик кассавурлик орқали топилган маблағ ва буюмларни кечки пайт наша ёки шунга ўхшаш наркотикларни истеъмол қилиш, алкоғол истеъмол қилиш, картага нарс ва пул қўйиб ўйнашга сарф қилишган. Мазкур давр кўча қаровсизлари икки катта тоифага ажратилган. Биринчи тоифага кўчага ўз-ўзидан келиб қолган, жиноят кўчасига ҳали қирмаган ва қорин ғамида кўчада умр ўтказадиган болалар ва иккинчи тоифа - бу катта 99% қисмини ташкил қиладиган жиноятчи ёки шунга мойил болалар эди. Иккинчи гуруҳ кўчада ўғирлик зўравонлик ва ҳоказо ёмон ишлар билан шуғулланувчи болалар муассасаларига топширилса ҳам қандай бўлмасин қочиб кетадиган гуруҳ эди. Уларни тарбияга қайтариш анча қийин ва ўша давр маориф тизими педагогларининг бунга кучи етмаган [11].

1925 йил Тошкент вилояти бўйича 2338 нафар қаровсиз болалар бўлиб, улар янги ва эски Тошкент шаҳрида 1748, Тошкент уездиди 427, Мирзачўл уездиди 163 нафарни ташкил этган [12] бўлса, 1926 йил Республика миқёсида қаровсизлар сони умумий 11 000 нафарни, улардан 6 826 нафари болалар муассасаларида, 4 000 нафардан ортиқ бола кўчаларда умуман қаровсизларни ташкил этган. Биргина Тошкент шаҳрининг ўзида кўчаларда қиш мавсуми олдида тахминан қаровсиз болалар сони рўйхатда мавжуд бўлган 1300 болалар билан 2 000 нафарни ташкил этган ва бу ўз навбатида болалар жиноятчилигини ошириб, Тошкент вилоятида 1500 болалар жиноят иши ўрганилган [13]. Республика бўйича 4000 қаровсиз болалар ҳудудлар бўйича Тошкент – 1300, Самарқанд – 200, Зарафшон – 300, Фарғона – 300, Қашқадарё – 500, Сурхондарё – 100, Хоразм – 600 нафар кўринишда бўлиб асосий қаровсизлар Тошкент ҳудудига тўғри келган [14].

XX аср 20-30 йилларида Ўзбекистонда мавжуд қаровсиз болалар ҳисоби аниқ бўлмаган маълумотлар асосида энг кам кўрсатилган рақамларда кўрсатилган. Болалар қаровсизлиги бўйича маълумот, статистиканинг аниқ юритилишига тўсик бўлувчи омиллар кўп бўлиб, уларга болаларнинг қулай турмуш шароити излаб бир шаҳардан иккинчи шаҳарга доимий кўчиб юриши, 75% дан кўпроқ қаровсиз болалар РСФСР ва иттифоқдош Республикалардан Ўзбекистонга кириб келиши, қаровсизлар исталган шаҳарда пайдо бўлиши, исталган вақтда қулай турмуш шароити топа олмаслиги сабаб ҳудудни тарқ этиши қабилар мисол бўлади [15].

РСФСРнинг турли минтақаларида оғир иқтисодий аҳвол, қашшоқлик ва бошқа турли омиллар сабаб кўчада тентираб ҳаёт кечиришга мажбур бўлган болалар мамлакатнинг исталган ҳудудида пайдо бўлиши эҳтимолини шакллантирган эди. 1927 йилги маълумотларга кўра, Тошкент шаҳрининг қулай иқлими, аҳолининг бағрикенглиги ва турли омиллар туфайли болалар қаровсизлиги масаласи юқори кўринишда мавжуд эди. Инспекторлар томонидан болалар қабулхоналарига келтирилган болалар “Сени Тошкентга келишга нима етаклади ва нима учун ўз юртингда қолмадинг?” деган

саволга “Биз Тошкент иссиқ жой ва у ерда оёқ кийимсиз ва кийимсиз ҳам яшаса бўлади, бундан ташқари у ерда болаларни меҳрибонлик уйларига йиғишмайди, бемалол яримоч ҳолатда ҳаёт кечириш мумкин ва агарда сенга керак нарсани ўғирламоқчи бўлсанг, буни маҳаллий халқдан ўғирлаш қийин эмас деб эшитганимиз учун келганмиз” деб жавоб беришган.

Тошкент шаҳридаги 15 та болалар уйида 1927/28 бюджет йили 1 620 нафар, 1928/29 бюджет йили 1 600 нафар, қабул тақсиротларда мос равишда 130 ва 60, 3-интернационалда 200 ва 200, қабулхонада 60 ва 60, пионер коммунада 60 ва 60, 3-интернатда 60 ва 60, № 1 сонли кичик болалар уйида 60 ва 60, Ленин интернатида 30 ва 30, Зебинисо мактабида 150 ва 150 нафар кўринишда бўлган [16].

1927/28 бюджет йили 18 та болалар муассасаси маҳаллий ва 5 таси Округ болалар комиссияси томонидан қопланган бўлса, 1928/29 бюджет йилидан ҳаммаси маҳаллий бюджетга ўтказилган [137].

Тошкентда болалар қаровсизлиги 1932 йил декабрдан 13.03.1933 йилгача кўпайиб, кўчадан 580 нафар қаровсизлар йиғилган бўлса, 13.03.1933 – 01.07.1933 йилгача 7696, июл ва августда 1566, умумий 13.03.1933 – 01.09.1933 йилгача 9262 нафар қаровсизлар йиғилган. Ўртача кунлик йиғим июлда 70, августда 25 нафарни ташкил қилиб, қаровсизларнинг 34.4 % ёки 3224 нафари Ўзбекистон, 32.7% ёки 3 049 нафари Қозоғистон, 32.9 % ёки 2 989 нафари қолган Союз мамлакатлари болалари эди.

Тарбияси оғир, жиноятчи болаларни сақлаш, меҳнатга ўргатиш, жамият ва меҳнатда ўз ўрнини топиши учун тасаввурини кенгайтириш каби мақсадларни кўзлаган ҳолда озодликни чекловчи маскан Реформаториум фаолияти бўйича 1930 йил янги қарор қабул қилинган бўлиб, Реформаториумга 14-18 ёшли иккала жинс вакиллари суд қарорига кўра, тергов остида бўлиб турган, вояга етмаган ишлари бўйича комиссия ҳулосасига кўра юборилган болалар қабул қилиниши белгиланган. Округ комиссиялари реформаториумларига вояга етмаган жиноятчилар фақат Маориф ХК ижтимоий тарбия бошқармаси ҳулосасига кўра юбориши белгиланган. Юборилганда, албатта, боланинг шахсий характеристикаси кўрсатилиши шартлиги белгиланган.

Реформаториумга қўйиладиган талаблардан бири бу бутунлай изоляция қилинган бўлиши, кириш ва чиқишда қаттиқ режимли назорат, бир томонлама чиқиши, албатта фақат тозалик учун эмас, асаб тизимини яхшилаш учун ҳам зарурлиги сабаб ванна мавжуд бўлиши белгиланган. Тошкентдаги мазкур Реформаториум 60 кишига мўлжалланган [18].

XX аср 30 йилларига келиб болалар қаровсизлиги камаймасдан янада кўпайиб борган ва оқибатда 13.03.1933 йилдан Болалар комиссияси томонидан Тошкент шаҳрида 8 та йиғиш пункти ва 17 та вақтинчалик болалар қабулхоналари ва 1 200 нафар болага 5 та овқатланиш жойлари ташкил этилган [19]. Қаровсизларни йиғиш бўлимлари 1933 йил 13 мартдан 1-милиция бўлимида 30, 2-милиция бўлимида 30, 6-милиция бўлимида 40, 8-милиция бўлимида 40 кишилиқ тартибда ташкил этилган. 1933 йил 26 март санасидан бошлаб 3-4-7- милиция бўлимларида болалар қабулхоналари очилган бўлиб, 5-милиция бўлимида режада белгиланган бўлсада ташкил этилмаган.

1933 йил 13-25 март саналарида ташкил этилган кўчадаги қаровсизларни қамраб олиш тадбирида 669 нафар бола қўлга олинган. Уларнинг миллати бўйича 203 нафари қозоқ, 123 нафари ўзбек, 111 нафари рус, 12 нафари татар, 8 нафари тожик, 2 нафари немис, 4 нафари еврей ва 206 нафари бошқа миллат вакиллари эканлиги аниқланган. Мазкур болалардан 245 нафари болалар

уйларига, 57 нафари №2 сонли она-бола уйига жойлаштирилган.

Қаровсизларни қамраб олиш тадбирида милиция қабулхоналари кесимида 1-милиция бўлими 45, 2-милиция бўлими 60, 3-милиция бўлими 32, 4-милиция бўлими 31, 6-милиция бўлими 84, 7-милиция бўлими 29, 8-милиция бўлими 86, умумий ҳисобда 367 нафар бола қабул қилинган. Барча милиция бўлимлари қаровсизлар билан тўлиб тошган. 7-сон милиция қабулхонасига маҳаллий ҳўжалиқдан пул ажратилмай таъмирланмай қолган бўлиб, мазкур бино совуқ ҳолида болалар полда ётишга мажбур бўлишган. Болалар орасида касаллари ҳам мавжуд бўлиб, уларни ЎзССР Соғлиқни сақлаш ХК органлари томонидан қамраб олиш учун тегишли чоралар кўрилмаган. Ёмон томони қолган болалар уйларида ҳам аҳвол яхши эмас ва бу ўз навбатида болалар қаровсизлигига салбий таъсир ўтказган [20].

Октябрь туманидаги болалар қабулхонасида 100 нафар, собиқ Минерал сувлар заводи биносида ташкил этилган болалар қабулхонасида 150 нафар бола қабул қилинган. Уларда зарурий инвентарлар ҳам етишмаган ва устига устак, яна қаровсизларни қабул қилишга мажбур. Бир куннинг ўзида 341 нафар қаровсиз бола қўлга олинганлиги эса аҳволни қанчалик мураккаблигини кўрсатади. Ишларга жўнатилганлар ва болалар уйларига жойлаштирилганлардан ташқари 631 нафар қаровсиз бола ёмон аҳволда ушлаб турилган. Мазкур болалар таъминоти учун 15 кунлик давр учун шаҳар халқ таълимидан атиги 2000 рубл маблағ ажратилиши қабил муносабат ва эътиборсизликлар болалар қабулхоналарида овқат етишмаслиги ва шароитнинг кундан кун ёмонлашувини таъминлаган.

Болалар қабулхоналаридаги болалар ёш бўйича 3-5 ёшлилар 86, 5-8 ёшлилар 112, 8-10 ёшлилар 125, 10-12 ёшлилар 124, 12-14 ёшлилар 138, 14-15 ёшлилар 1 нафарни ташкил этган бўлса, миллати бўйича ўзбеклар 187, қozoқлар 199, руслар 146, бошқа миллат вакиллари 50

нафарни ташкил этган. Ижтимоий аҳволи бўйича хизматчилар фарзандлари 177, деҳқонлар фарзанди 286, ишчилар фарзандлари 26, бошқа соҳа вакиллари фарзандлари 87 нафар бўлган. Келган ҳудуди бўйича Ўзбекистоннинг турли ҳудудларидан 6, Қozoғистондан 214, Россиядан 97, Сибирдан 26, Марказий Осиёнинг бошқа шаҳарларидан 238 нафар бўлган бўлса, оилавий аҳволи бўйича ота-онаси мавжудлар 32, отаси мавжудлар 77, онаси мавжудлар 96, ҳеч кими йўқлар 377 нафарни ташкил этган [21].

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). 1917 йилги давлат тўнтарилиши ва ҳокимият алмашинуви мамлакат ҳаётига ҳам ўзининг таъсирини ўтказиб, мазкур давр иқтисодий муаммолар, турли қурғoқчилик ва очарчиликлар туфайли қаровсиз болалар сони кўпайиб бoриб, шаҳар айнан Тошкент кўчаларида қаровсиз болаларнинг кезиб юриши табиий ҳолга айланиб қолган эди.

Тошкент минтақасида қаровсиз болалар сони ошишига асосий сабаб бу РСФСРнинг турли ҳудудларидан болалар жамоаларининг ёппасига кириб келиши эди. Болалар муассасаларидаги мавжуд имконият ва сифим бу болаларни ўзида жамлай олмалиги сабаб кўчадаги қаровсиз болалар сони ҳаддан зиёд ошиб борган ва бу ўз навбатида жиноятчиликнинг салмоқли ошишига сабаб бўлган.

Давлат органлари томонидан болалар қаровсизлигини бартараф этишга қаратилган чора-тадбир ва амалий ишлар самарасиз якунланган. Бунга сабаб, Марказдан мазкур масала деярли очиқ қолдирилганлиги ва барча муаммоларни бартараф этиш маҳаллий бюджет зиммасига юклатилиши эди.

Кўчадаги қаровсиз болалар ижтимоий ҳаётда жуда фаоллашиб, аҳоли ўртасида барча қатлам оилалари болалари қаровсизлиги шакллантирилишига ҳам сабаб бўлган.

АДАБИЁТЛАР

1. Расулов А.А. Туркистон ва Волгабўйи, Уралолди халқлари ўртасидаги муносабатлар (1917-1924 йиллар). - Тошкент: Университет, 2005.
2. Ерметов А.А. Ўзбекистон ички ишлар органлари фаолияти. - Ташкент, 2018. - Монография.
3. Славко А.А. Детская беспризорность в России в первое десятилетие советской власти. Автореф. кан. истор. наук. - Чебоксары, 2005.
4. Оличева О.А. Государственная политика в отношении беспризорности и преступности несовершеннолетних. Автореф. кан. истор. наук. - Москва, 2009.
5. ЎзМА, Р.34-фонд, 1-рўйхат, 1633-иш, 27-варақ.
6. ЎзМА, Р.34-фонд, 1-рўйхат, 923-иш, 22-варақ.
7. ЎзМА, Р.34-фонд, 1-рўйхат, 923-иш, 52-варақ.
8. ЎзМА, Р.34-фонд, 1-рўйхат, 1873-иш, 120-варақ.
9. ЎзМА, Р.34-фонд, 1-рўйхат, 1850-иш, 58-варақ.
10. ЎзМА, Р.86-фонд, 1-рўйхат, 2581-иш, 4-варақ.
11. ЎзМА, Р.94-фонд, 1-рўйхат, 95-иш, 47-варақ.
12. ЎзМА, Р.94-фонд, 1-рўйхат, 95-иш, 46-варақ.
13. ЎзМА, Р.86-фонд, 1-рўйхат, 3150-иш, 38-варақ.
14. ЎзМА, Р.94-фонд, 1-рўйхат, 95-иш, 12-А-варақ.
15. ЎзМА, Р.86-фонд, 1-рўйхат, 3150-иш, 50-варақ.
16. ЎзМА, Р.94-фонд, 5-рўйхат, 83-иш, 63-варақ.
17. ЎзМА, Р.94-фонд, 5-рўйхат, 83-иш, 64-варақ.
18. ЎзМА, Р.86-фонд, 5-рўйхат, 223-иш, 9-варақ.
19. ЎзМА, Р.94-фонд, 5-рўйхат, 1721-иш, 29-варақ.
20. ЎзМА, Р.837-фонд, 11-рўйхат, 53-иш, 52-53-варақ.
21. ЎзМА, Р.837-фонд, 11-рўйхат, 53-иш, 57-варақ.

УДК: 94(575.1)64+67(575.1)

Урол ХУДОЙКУЛОВ,
ЎзМУ Ўзбекистон тарихи кафедраси доценти в.б
E-mail: elyorjonkarimov45@gmail.com

ТерДУ профессори, т.ф.д. С.Турсунов тақризи асосида

XX АСР 50-80-ЙИЛЛАРИ ЎЗБЕКИСТОНДА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ТРАКТОР МУТАХАССИС КАДРЛАРНИ ТАЙЁРЛАШ

Аннотация

XX асрларда ота бобларимиз ва оналаримизнинг меҳнати кўрсатилган жасоратлари ҳақида, Ўзбекистонда қишлоқ хўжалигини ривожлантириш янги-янги ерларни ўзлаштиришда техниканинг урни алоҳида ўрин тутган бўлиб, бунда механизатор ва тракторчиларнинг хизматлари жуда катта бўлган. Қуриқ ерларни ўзлаштиришда техникани тараққий эттириш учун олиб борилган кураши тўғрисида, гайрат-шижоати, зарбдор меҳнати жасорати, ҳақида сўз боради. XX асрнинг 50-йиллари ўрталаридан Ўзбекистондаги қуриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш бу борадаги ишларни анча жадаллаштиришни талаб қилар эди. Мавжуд имкониятларни ҳисобга олмай қабул қилинган ижтимоий ва бошқа соҳалардаги қўпгина дастурлар иқтисодий қарама-қаршиликларни чуқурлаштириб юборди. Натижада, меҳнаткашлар, жумладан тракторчи механизатор турмуш шароитининг янада ёмонлашишига олиб келди. Бунинг натижасида ижтимоий тарзига тааллуқли ижтимоий турмуш масалалар таҳлил этилган.

Калит сўзлар: Қишлоқ хўжалиги, трактор, техника, асбоб-ускуналар, ерларни ўзлаштириш ва колхоз ва совхоз камбайн машина илм фан.

ПОДГОТОВКА КАДРОВ ПО СПЕЦИАЛЬНОСТИ -ТРАКТОРИСТА ДЛЯ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В УЗБЕКИСТАНЕ В 50-80 ГОДЫ XX ВЕКА

Аннотация

О мужестве наших предков и матерей в XIX-XX веках, о роли техники в развитии земледелия Узбекистана была особая роль в освоении новых земель, в чем велики были услуги механизаторов и трактористов. Речь идет о борьбе за развитие техники при освоении засушливых земель, усердии, мужестве трудолюбия. С середины 1950-х годов освоение малоплодородных и сероземных земель в Узбекистане потребовало значительного ускорения работ в этой области. Многие программы в социальной и других сферах, принятые без учета имеющихся возможностей, усугубили экономические противоречия. В результате условия жизни рабочих, в том числе трактористов, еще более ухудшились. В результате анализируются вопросы общественной жизни, связанные с общественной жизнью.

Ключевые слова: Сельское хозяйство, трактор, техника, оборудование, землеустройство и колхозно-совхозное комбайноведение.

PREPARATORY OF STAFFING TRACTOR WORKFORCES ON DEVELOPMENT OF AGRICULTURE IN UZBEKISTAN IN 50-80 YEARS OF THE XX CENTURY

Annotation

About the courage of our ancestors and mothers in the XIX-XX centuries, the role of technology in the development of agriculture in Uzbekistan was a special role in the development of new lands, in which the services of mechanizers and tractor drivers were great. We are talking about the struggle for the development of technology in the development of dry lands, the zeal, the courage of hard work. From the mid-1950s, the development of dry and gray lands in Uzbekistan required a significant acceleration of work in this area.

Many programs in the social and other spheres, which were adopted without taking into account the available opportunities, have deepened the economic contradictions. As a result, the living conditions of workers, including tractor mechanics, have deteriorated further. As a result, social life issues related to social life are analyzed.

Key words: Agriculture, tractor, machinery, equipment, land development and kolkhoz and sobkhoz combine harvester science.

Кириш. Фан техника тараққиёти жамият ҳаётининг барча соҳаларига жадал кириб кела бошлади. Халқ хўжалигининг бирор бир соҳасини техниканинг кенг иштирокисиз янада юксалтириш мумкин эмас. Собик СССРда илм,фан, техника соҳасида жуда катта ютуқлар қўлга киритилди. Зеро, техникасиз бирор бир соҳада олға силжиш мумкин эмас. Бу нарса Ўзбекистон қишлоқ хўжалигини юксалтириш, уни мукаммал техника билан таъминлашга бевосита боғлиқдир.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ўзбекистонда қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда трактор мутахассис кадрларни тайёрлаш масаласи бўйича, бир қатор мутахассислар шу даврни ўрганишда катта ҳисса қўшиб келганлар.

Тадқиқот методологияси. Мақолада Ўзбекистонда трактор кадрларнинг қиёсий таҳлил, тарихий маълумотларни умумлаштириш ва илмий тадқиқот усулларида фойдаланилган. Трактор кадрларни тайёрлашда адабиётлар ва манбалар асосида ҳамда маълумотлар таҳлил асосида амалга оширилган.

Таҳлил ва натижалар. Фан техника тараққиёти жамият ҳаётининг барча соҳаларига жадал кириб кела бошлади. Халқ хўжалигининг бирор бир соҳасини техниканинг кенг иштирокисиз янада юксалтириш мумкин эмас. Собик СССРда илм,фан, техника соҳасида жуда катта ютуқлар қўлга киритилди. Зеро, техникасиз бирор бир соҳада олға силжиш мумкин эмас. Бу нарса Ўзбекистон қишлоқ хўжалигини юксалтириш, уни мукаммал техника билан таъминлашга бевосита

боглиқдир. Уруш, сўзсиз мамлакатнинг марказий, ғарбий туманларига, уруш булган барча худудларга таъсир қилди, уларнинг иктисодий ривожланишини бир неча ун йилликларга орқага сўриб юборди [1]. Бирок урушнинг оқибатларини уруш бўлмаган бизнинг улкамизда ҳам ҳар қадамда куриш мумкин.

Маълумки юқорида биз уруш пайтида тракторлар, машиналар, ҳар хил бошқа асбоб- ускуналар Ўзбекистондан фронтга олиб кетилганлиги ҳақида айтиб ўтиш мумкин.

Масалан: Ўзбекистон колхоз ва совхозлари қишлоқ хўжалиги техникаларига ўзи муҳтож бўлсада, уруш йилларида озод этилган районларга тракторлар, машиналар, комбайнлар, механизмлар ва бошқа хилдаги асбоб – ускуналар билан ҳам ёрдам бериб келганлар.

Ўзбекистон булардан ташқари фашизм асоратидан зарар кўрган районларга турли хилдаги касб эгалари, мутахассислар билан ҳам ёрдам кўрсатилди. 1943 йилда Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги мутахассисларидан 1595 тракторчи, 225 трактор дала бригадаларининг бригадирлар, 50 комбайнчи, Украина ва Ставрополь ўлкасига жўнатилган. Шуниси характерлики, озод этилган районларга ёрдам бериш учун жўнаб кетаётган МТС директори, агроном, механизаторнинг ҳар бирига давлат 2500 сўмдан, тракторчи, комбайнчи, трактор дала бригадасининг бригадирига эса 1200 сўмдан ва ҳар сўткасига 25 сўмдан ҳақ тўланган [2].

Аммо уруш тугагандан сунг бундай техника Ўзбекистонга қайтарилмади. Демак, урушгача бўлган давр мобайнида мамлакатда маълум даражада қишлоқ хўжалик техникаси жорий этилган ва унинг моддий базаси мустахкамланган бўлса, урушдан кейин қўлга киритилган бу ютуқлардан махрум бўлди.

Энди, колхоз, совхозларнинг бушаб қолган трактор, техника паркини тулдириш лозим эди. Бундан ташқари яна айрим сабаблар бор эдики, улар XX аср 50– йиллари охири ва 60 – йилларнинг бошларида Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги моддий- техника базасини тезроқ ва сифатлироқ тарзда мустахкамлашни талаб қилар эди. Жумладан, 50 – йилларнинг ўрталаридан Ўзбекистондаги қуриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш бу борадаги ишларни анча жадаллаштиришни талаб қилар эди [3].

Чунки бу ишларни, масалан, каналлар, дарёлар, катта ариқларни қозишни, ирригация ва мелиорация иншоотларини барпо этишни замонавий техникасиз амалга ошириш мумкин эмасди. Ўзбекистонга минглаб тракторлар, комбайнлар, экскаваторлар зарур эди. Ўзбекистонда қишлоқ хўжалик техникасини ривожлантиришни талаб қилаётган сабаблардан яна бири шунда эдики, 50 – йиллардан пахтачиликда механизацияни кенгроқ йўлга қуйиш, жумладан пахтани машиналар ёрдамида териш истиқболлари туғилган эди.

Бу эса қишлоқ хўжалик техникаси ишлаб чиқарадиган саноат турларини кескин равишда ривожлантиришни талаб қиларди. Қишлоқ хўжалигини, жумладан, пахтачилик соҳасини етарли даражада сифатли техника билан таъминлаш учун эса, энг аввало, бу соҳага сарфланиши лозим бўлган маблағ ҳажминини купайтириш керак эди. Бу борада анчагина ишлар қилинди [4].

Масалан, 1958 йилда Ўзбекистон қишлоқ хўжалигига 240 миллион сўм маблағ сарфланган бўлса, 1959, 1961, 1964 ва 1965 йилларда бу рақам мос равишда 274, 321, 533, 601 миллион сўмга етди. Ёки 1959 -1965 йилларда 1952 -1958 йилларга нисбатан 225 фоиз куп маблағ сарфланди. Шу билан бирга, мазкур маблағнинг катта қисми трактор, транспорт воситалари, қишлоқ хўжалик машиналарини сотиб олишга сарфланди [5].

XX асрнинг 50-йиллари охирларидан бошлаб пахта етиштиришда меҳнат сарфини камайтириш сари катта қадам ташланди. Купгина колхозларда

тракторлардан унумли фойдаланиш натижасида пахтани кетмон билан ишлаш кескин камайди. Пахтага ишлов беришда кетмондан фойдаланишни қисқартириш, меҳнат сарфини тахминан икки марта камайтирди. Бунинг ижобий оқибатларини амалда хис қилган қишлоқ хўжалик ташкилотлари, колхоз раҳбарлари кўпроқ техника сотиб ола бошладилар.

1958 йилда Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида 53,4 минг трактор, 23,3 минг юк машиналари ишлаган бўлса, 1964 йилга келиб бу рақамлар 88,3 ва 30,4 мингга етди. Қишлоқ хўжалигини техникани кенг жорий қилиш, фан-техника ютуқларини ишлаб чиқаришда синаб кўриш натижасида 50- йилларда пахтани машиналар билан териш олишда маълум тажриба тупланди. Икки қаторли ХТ-1,2 пахта териш машиналарининг ишлаб чиқариши ўша даврда жаҳон қишлоқ хўжалик машинасозлигида эришилган энг катта ютуқ эди.

Бундан ташқари, Ўзбекистонда ишлаб чиқарилаётган қишлоқ хўжалик машиналарининг турлари ҳам кўпая борди. Агар 1949 йилда 7 номдаги қишлоқ хўжалик машиналари ишлаб чиқарилган бўлса, 1959 йилга келиб бу курсаткич 14 тага, 1966 йилда эса 33 тага етди. Буларнинг барчаси қишлоқ хўжалигида меҳнат унимдорлигини икки ҳисса ошишига олиб келди. Бунда айниқса пахта териш машиналарининг ўрни алоҳида бўлди [6].

Пахта териш мавсумини сифатли ва тезроқ амалга ошириш мумкинлигини, меҳнат унимдорлигини ошириш имконияти мавжудлигини хис этган Ўзбекистон раҳбарияти шундай машиналарни кўпроқ ишлаб чиқаришга ҳаракат қилди, агар 1958 йилда Ўзбекистонда ҳаммаси бўлиб 10,1 мингта пахта териш машинасидан фойдаланилган бўлса, 1964 йилга келиб уларнинг сони 19, 5 мингга етди. Қишлоқ хўжалигини асбоб-ускуналар, машина-тракторлар билан таъминлаш айниқса 60- йилларнинг ўрталаридан амалга оширилган иктисодий ислохотлар даврида янада кучайди [7]. Ўзбекистонмиздаги олим ва конструкторлар, рационализаторлар пахтачиликда техника тараққиётини жадаллаштиришга катта ҳисса қўшдилар.

Ёрни шудигор қилувчи ДТ-54 трактор урнига 110-130 от кучига эга бўлган Т -; ва Т – 4А машиналари-тракторлари пайдо бўлди. Ўзбекистон қишлоқ хўжалигини етарли даражада машина- тракторлар билан таъминлашда 1969 йилда ишга туширилди. Тошкент трактор заводи катта аҳамиятга эга бўлди. 1975 йилга келиб мазкур заводда 100 мингта трактор ишлаб чиқарилди.

XX асрнинг 70 – йилари биринчи яримида Ўзбекистон далаларида турт қаторли 14ХВ12,4 пахта териш машинаси пайдо була бошлади. 1971- 1975 йилларда Тошкент қишлоқ хўжалиги машиналари заводи (“Ташсельмаш”) 35,2 мингта шундай машиналар ишлаб чиқарди. Бу пайтга келиб Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги машиналари заводи, Чирчиқ қишлоқ хўжалиги машиналари заводи, Тошкент кимё қишлоқ хўжалиги машиналари заводи ҳам замонавий қишлоқ хўжалиги машиналари ишлаб чиқарила бошланди. Натижада 1975 йилга келиб трактор ва қишлоқ хўжалиги машиналар ишлаб чиқариш ун баробарга оширилди [8]. Шуни айтиб, ўтиш лозимки, Ўзбекистонга бошқа Республикалардан қишлоқ хўжалигини ривожлантириш юзасидан 1966 йилда Олтой трактор заводи 1004 та Т -4, ДТ – 54, ДТ- 55 тракторларини, Волгоград трактор заводи 2286 та Т -38М, Т -40А тракторларини етказиб берилган.

Агар 1970 йилда Ўзбекистонда 17,2 мингта трактор ишлаб чиқарилган бўлса, 1975 йилда бу рақам 18,4 мингга, 1980 йилда эса 17,3 мингга етди. Шу билан бирга, колхоз ва совхозлардаги мавжуд техникадан унумли фойдаланиш ҳам муҳим аҳамиятга эга эди. Бу

ишни амалга ошириш эса купинча “Ўзбекистон қишлоқ хўжалик техникаси” бошқармаси зиммасига тушарди. Мазкур бошқарма жойларда ўзининг инженерлик хизматини ташкил қилди, трактор-машиналарни таъмирлайдиган станциялар курди, техника хизмати курсатувчи махсус устахоналар ташкил қилди [9].

Буларнинг барчаси трактор паркиннинг иш сифатини, меҳнат унумдорлигини оширди.

1976-1980 йилларда қишлоқ хўжалигини моддий – техника базасини таъминлаш учун 10193 миллион сўм маблағ сарфланган бўлса, 1986- 1990 йилларда эса бу рақам фақатгина 64 миллион сўмга ошди, холос. Бу эса, ўз навбатида, Ўзбекистон қишлоқ хўжалигини трактор, машина ва бошқа асбоб-ускуналар билан тўлароқ таъминлашни қийинлаштриди [10].

Масалан, 1980 йилда Ўзбекистон буйича ҳаммаси бўлиб 157,3 мингта трактор булса, 1986 йилга келиб у 192,9 мингтага етди. Аммо 1990 йилга келиб, уларнинг сони 10 мингтага камайиб кетди.

Шу билан бирга, пахта териш машиналари сони ҳам камайиб борди. Масалан, 1985 йилдаги 39,6 мингта пахта териш машинасидан 1990 йилга келиб 30,5 мингтаси қолди, холос.

Бундай ҳол чўл зоналари ва янги ташкил этилган, узлаштирилган туманларда айниқса кўпроқ сезилди. Жумладан, 1980 йилда Жиззах вилоятида – 3677, Сирдарё вилоятида 3837 та шундай машиналар ишлаган бўлса, 1990 йилда жами пахтанинг 57 фоизигина машиналарда териб олинди, холос [11].

Андижон, Бухоро, Наманган, Фаргона, Хоразм вилоятларида эса бу кўрсаткич 50 фоизга ҳам етмади. Бундай ачинарли ҳолинг вужудга келишига мавжуд техника, асбоб-ускуналарни асраб-авайлаб ишлатиш, улардан унумли равишда фойдаланиш қуникмасининг йўқлиги ҳам сабаб булмоқда. Янги-янги тракторлар, йиллаб ишлатилмай турибди, қушимча қисмлар етказиб берадиган корхоналар эса ўз хўжалик режаларини удралай оламадилар. Ўзбекистонда ишлаб чиқарилаётган тракторларнинг сифати масаласини ҳам уйлаб қуриш керак, зеро улар ҳар доим ҳам жаҳон талабларига жавоб бера олмаган. Қишлоқ хўжалигини устун даражада юксалтириш ва пахтачиликнинг моддий-техника базасини такомиллаштиришда МТСлар муҳим роль уйнади. 1930 йилда Ўзбекистонда 6 та МТС бўлган бўлса, 1931 йилга келиб бу курсаткич -48, 1932 йилда-67, 1933 йилда эса 72 тага етди. 1931 йилда Ўзбекистондаги мавжуд МТСлар ёрдамида 343 минг гектар ер хайдалган. Фикримизнинг далили сифатида шунга айтиш лозимки, 1933 йилда фақат пахта майдонларининг 0,2 фоиздагина экин тракторлар ёрдамида экилди, холос [12].

Ўзбекистонда трактор ва бошқа техника воситаларидан фойдаланиш пастлигининг даражаси қуйдагилардан иборатдир:

биринчидан – малакали тракторчи кадрларнинг камлиги ва уларни ишдан тез бўшаб кетиши.

иккинчидан – тракторчи кадрларни тайёрловчи ўқув юртларида ўқув савиясининг ниҳоятда пастлиги.

учунчидан – тракторни таъмирлаш сифатининг пастлиги.

туртинчидан – тракторчи кадрлар тайёрлаш ишидаги камчилликлар тажрибанинг йўқлиги[13].

Хулоса ва таклифлар. Биз юкорида тракторчи механизаторлар ҳақида, унинг ўтмиши, ҳозирги инсониятга хизмати, ўзбек механизаторларнинг ҳаёти турмуши машақатли меҳнати туғрисида фикрлашдик. Бирок бу ҳали ҳаммаси эмас. Биз билмаган тарихий ходисалар купдир.

Ўзбекистонда тракторчи механизаторлар ва уларнинг ўтмиши, ҳозирги инсониятга хизмати, ўзбек механизаторларнинг ҳаёти турмуши ва машақатли меҳнати қадирланмади ва яшаб шароити яхши бўлмади:

Биринчидан, Ўзбекистонда 50 – 70 йиллар даврида қуриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш бу борадаги ишларни анча жадаллаштиришни талаб қилар эди. Чунки бу ишларни, мелиорация иншоотларини барпо этишни замонавий техникасиз амалга ошириш мумкин эмасди. Ўзбекистонга минглаб тракторлар, зарур эди. Чунки, минглаб трактор мутахассислари қишлоқ хўжалигида ва кўриқ ерларни ўзлаштиришда меҳнат қилди, аммо бу мутахассисларнинг ижтимоий аҳволи яхшиланмади.

Иккинчидан, мавжуд имкониятларни ҳисобга олмай қабул қилинган ижтимоий ва бошқа соҳалардаги кўпгина дастурлар иқтисодий қарама-қаршиликларни чуқурлаштириб юборди. Натижада, меҳнатқашлар, жумладан, тракторчи механизатор эркак ва хотин-қизлар турмуш шароитининг янада ёмонлашишига олиб келди. Озиқ-овқат, турар жой ва бошқа муаммолар ўз-ўзидан келиб чиқарверди.

Учинчидан, Ўзбекистонда совет давлати зур бериб, кўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш натижасида экология ва пахта яқка ҳокимлиги оқибатида Ўзбекистон иқтисодиётида ўта марказлашув ҳолати рўй берди. Бунинг натижасида маъмурий-буйруқбозлик тизимининг кенг кириб келиши булди.

Тўртинчидан, XX асрнинг 60-90 йилларида Ўзбекистонда энг катта муммолардан бири – демографик муаммодир. Ушбу даврларда аҳолининг 60 фоизи қишлоқларда яшаган. Аҳоли таркибининг 60 фоиздан кўпроги болалар, ўсмирлар, 25 ёшгача бўлган йигит-қизлардан иборат бўлган. Бирок миллий даромаднинг 44 фоизигина қишлоқ хўжалигидан олинган холос.

АДАБИЁТЛАР

1. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти Тошкент.
2. Обломуродов Н. Ўзбекистоннинг фашистлар оккупациясидан зарар қўрган районларна ёрдами. – Тошкент; Фан, 1985. – 15-16 б.
3. Ўзбекистон колхоз ва совхозлари тарихи. 4-китоб, – Тошкент: Ўзбекистон, 1977. – 235 б.
4. Раззоқов А. Ўзбекистон пахтачилиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 1994. – 134-255 б.
5. Совет жамияти тарихи саҳифалари: фактлар, муаммолар, одамлар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1991. – 250-254 б.
6. Турсунов С., Кобилов Э., Пардаев Т., Муртазоев Б. Сурхондарё тарих кўзгусида. –Т.; Шарқ, 2001. – 234-247 б.
7. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1990 г. – С. 29.
8. Улуғова М. Кўнглингиздан сўзланг пахтакор // Саодат. – Тошкент, 1989. –№6. – 21 б.
9. Гойназарова Ҳ. “Оқ олтин”дан тоғлар яратамиз //Совет Ўзбекистони. – Т.;1978 йил, 10 октябрь. – № 232. – 2 б.
10. Зоиров Т.Техника қудратини кўрсатайлик; Бобоназарова Т. 450 тонна пахта тераман //Совет Ўзбекистони. – Тошкент: 1978 йил, 10 сентябрь. – №192. – 1 б.
11. Совет жамияти тарихи саҳифалари: фактлар, муаммолар, одамлар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1991. – 250-254 б.
12. Узбекистанская правда, 1929 йил 12 декабр.
13. Ўзбекистон ССР тарихи. 3-том. 1. – Тошкент; Фан, 1975. – 459 б.

ЎУК:9(575.1)

Ғайратбек ХАЙДАРОВ,
Ўзбекистон Миллий университети мустақил-изланувчиси
E-mail: haydarovgayratbek@mail.ru

т.ф.д, профессор О.К.Комилов тақризи асосида

PROBLEMS AND SOLUTIONS IN ATTRACTING FOREIGN INVESTMENTS (ON THE EXAMPLE OF FERGHANA REGIONS 1991-2010)

Annotation

In this article the process of submitting foreign investment to Ferghana valley, the problems and solutions of establishing united enterprises, government's reformation during the independence years are described.

Key words: Valley provinces, regions, economy, industry, investment, united enterprises, product, produce, recycle, cooperation, export.

ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ В ПРИВЛЕЧЕНИИ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ (НА ПРИМЕРЕ РЕГИОНОВ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ, 1991-2010 ГГ.)

Аннотация

В статье описывается процесс привлечения иностранных инвестиций в Ферганскую долину, проблемы и решения создания объединенных предприятий, реформирование правительства в годы независимости.

Ключевые слова: Провенции долинные, регионы, экономика, промышленность, инвестиции, объединенные предприятия, продукт, продукция, переработка, кооперация, экспорт.

ХОРИЖИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ ЖАЛБ ЭТИШДАГИ МУАММОЛАР ВА ЕЧИМЛАР (ФАРҒОНА ВОДИЙСИ ВИЛОЯТЛАРИ МИСОЛИДА, 1991-2010 ЙИЛЛАР)

Аннотация

Ушбу мақолада мустақиллик йилларида Фарғона водийси вилоятларига хорижий инвестицияларнинг киритилиши, қўшма корхоналарни ташкил этишдаги муаммолари ва ечимлари ҳукумат томонидан олиб борилган ислохотлар ёритилган.

Калит сўзлар: Водий вилоятлари, туманлар, иқтисодиёт, саноат, инвестиция, қўшма корхона, маҳсулот, ишлаб чиқариш, қайта ишлаш, ҳамкорлик, экспорт.

Кириш. Дунёнинг иқтисодий жиҳатдан ривожланган давлатларининг амалий тажрибасидан маълумки, фаол хорижий инвестиция сиёсати барқарор иқтисодий тараққиётга эришишнинг энг муҳим шартларидан бири ҳисобланади.

Зеро, “Ўзбекистон хорижий сармоядорларни бой имкониятлари билангина эмас, балки:

- авваламбор, республикадаги ижтимоий-сиёсий вазиятнинг барқарорлиги;
- иқтисодий тараққиёт истиқболларининг аниқ-равшанлиги;
- республикада ўтказилаётган иқтисодий ислохотларнинг изчиллиги;
- хорижий сармоялар тўғрисидаги қонунларнинг имтиёзли шартлари билан ҳам ўзига жалб этмоқда.

Аммо шуни қайта-қайта таъкидлаш керакки, чет эл сармояси Ўзбекистонга келишининг асосий шарти республикадаги барқарорликдир” [1].

1992 йилдан бошлаб Ўзбекистонда ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантириш соҳасида катта тадбирлар амалга оширила бошланди. Жаҳон мамлакатлари билан иқтисодий алоқалари йўлга қўйилиб, саноат соҳаларида ишлаб чиқариш ривожланиб, инвестиция муҳити шаклланди. Натижада, мамлакатда саноат соҳасига доир маҳсулотлар ишлаб чиқариш ўсиши ўз навбатида давлатда инвестиция сиёсатининг мақсадли ва тўғри йўлга қўйилганлигини исботлайди [2].

Республика вилоятлари каби водий вилоятлари, жумладан, Наманган вилоятида Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги, Ташқи Иқтисодий фаолият миллий банкнинг Наманган вилояти бўлими 1992 йилда ташкил

этилди. Бу эса мустақилликкача дунё мамлакатларига 25 турдаги маҳсулотларини экспорт қилган вилоятни [3] қисқа муддатда биргина “Наманган ташкисавдо” иқтисодий алоқалар фирмаси хорижий давлатларнинг 26 таси билан алоқалар ўрнатиш, вилоят миқёсида эса 43 та корхоналарни ташқи иқтисодий фаолият олиб боришларига имкон яратди [4]. 1995 йили “Фарғона” инвестиция компаниясини ташкил этиш тўғрисида вилоят ҳокимлиги қарор қабул қилди [5]. Ушбу қарор билан ташкил этилган компания олдида қуйидаги вазифалар; вилоятда қимматбаҳо қоғозлар бозорини ташкил этиш ва чет эл инвестицияларини жалб қилиш ҳамда тадбиркорларга амалий ёрдам бериш юқлатилди. Бундан ташқари, ташкил этилган “Фарғона” инвестиция компаниясининг “Низоми” ҳам қабул қилинди.

Худди шундай амалий чора-тадбирлар Андижон вилоятида вилоят миқёсида Адлия бошқармаси томонидан “Жамиятлар ва хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарни давлат рўйхатидан, қайта давлат рўйхатидан ўтказиш ва чиқариш” комиссиялари ташкил этилиб бу соҳадаги ишлар тизимли равишда амалга оширила бошланди. Вилоятда 1996 йил якунига келиб 58 та қўшма корхоналар фаолият олиб борган [6].

Бироқ, водий вилоятларида валюта конвертациясида ислохотларнинг йўқлиги туфайли 1997 йилдан эътиборан тўғридан-тўғри инвестицияларнинг кириб келиши ҳажми анча пасайди [7].

Бу ҳолатни Фарғона водийси вилоятлари мисолида ҳам қўриш мумкин. Фарғона вилоятида ташқи савдо айланмасининг 1997 йил ҳисобига 194,3 млн.долларлик маҳсулот келтирилган бўлса, 1998 йил якунига келиб, бу

кўрсаткич 105,7 млн долларни ташкил қилган, яъни 45,6 фоизга камайган. Ўсиш суръати 70,2 фоизни ташкил қилган, маҳсулотлар экспорти 55 млн. долларга, ёки 96,6 фоизни, импорт эса 88,6 млн. долларга камайган. Вилоятда йиллик ақунларга кўра, 75 та хорижий инвестиция иштирокидаги корхоналар рўйхатга олинган бўлиб, шулардан 49 таси фаолият олиб борган 6 тасининг фаолияти вақтинча тўхтатилган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 25 сентябрида “Инвестиция ва хусусийлаштириш, инвестиция фондлари фаолиятини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қабул қилинган қарори Фарғона вилояти ҳокимлигининг 1998 йил 2 ноябрда бўлиб ўтган йиғилишида муҳокама этилиб, “Вилоят ҳудудига хорижий инвестициялар ва кредитларни жалб этишни мувофиқлаштирувчи ишчи гуруҳи” ташкил этилди.

Ишчи гуруҳ зиммасига хорижий инвестициялар ва кредитлар бўйича доимий мониторинг олиб бориш, ҳар ойнинг 15 кунига шаҳар ва туман ҳокимларининг ўринбосарлари томонидан хорижий инвестиция ва кредитларни жалб этиш бўйича тақдим этилган маълумотларни муҳокама қилиш, инвестицияларни жалб этишда вужудга келган муаммоларни бартараф этиш бўйича амалий ёрдам бериш ва тегишли чора-тадбирларни белгилаш вазифалари юклатилди[8].

Тадиққ этилган даврда водий вилоятларида хорижий инвестицияларни ҳудудлар кесимида жойлаштирилиш динамикаси бир хилда эмаслиги аниқланиб, Фарғона вилоятининг Қўқон ва Қувасой шаҳарлари, Олтиариқ, Охунбобоев, Бешариқ, Учқўприқ, Тошлоқ, Фарғона, Данғара, Ёзёвон туманларидаги қўшма корхоналарнинг молиявий аҳоли яхши эканлиги, қўшма корхоналарнинг фойда олиш даражаси 1998 йилга нисбатан 4 баробарга ошганлиги архив ҳужжатларда қайд этилган бўлса, вилоятнинг Фарғона ва Марғилон шаҳарлари, Бувайда, Риштон, Ўзбекистон, Сўх, Фурқат туманларидаги қўшма корхоналарнинг молиявий аҳоли заифлашиб фойда олиш ҳажми кескин камайиб кетган [9].

Андижон вилоятида ҳам ушбу даврда хорижий инвестициялар киритилиши билан бунёд этилаётган корхоналарнинг молиявий жиҳатдан барқарорлиги сезиларли равишда заифлашган. Вилоятнинг Жалакудук туманида барпо этилиши мўлжалланган “Асоимтекстиль” қўшма корхона қурилишида, хорижий технологиялар билан жиҳозланиши учун 29,96 млн. АҚШ доллари ёки 1789 млн. сўм, Олтинқўл туманида қурилаётган “Олтин-Дери” қўшма корхонаси қурилиш иншоотида 2,53 млн. АҚШ доллари ёки 152 млн. сўмлик маблағ учун керак бўлган меъёрий ҳужжатлар Республика миллий банкига сентябрь ойида топширилган бўлсада, ушбу иншоотлар учун кредит очилмай қолганлиги учун 32,45 млн. АҚШ доллари ёки 1950 млн. сўмлик белгиланган лимит бажарилмай қолган [10].

Масалан, Фарғона вилоятининг Қува тумани ҳокимлиги томонидан ўз вақтида етарли назорат ўрнатилмаганлиги ва қўллаб-қувватланмаганлиги туфайли “Қува–Дон Маҳсулотлари” акционерлик жамиятининг Италиянинг “Брай Банти” фирмасидан 1 млн. 640 минг АҚШ долларлик калта кесимли макарон ишлаб чиқариш технологиясини келтириш лойиҳасини молиялаштириш учун маъқулланган бир пайтда, “Қува–Дон Маҳсулотлари” акционерлик жамиятининг 1999 йил 22 январдаги 56-сонли хати билан молиявий нобарқарорлик сабабларига, асосан, инвестиция лойиҳасини кўриб чиқишни тўхтатишни Республика Миллий банкдан сўралган.

Данғара туманидаги “Фрут ЛТД” масъулияти чекланган жамият томонидан қиймати 3,4 млн. АҚШ доллари тенг Италиянинг “Бертуцци” фирмасидан мева

шарбатини ишлаб чиқарувчи технология сотиб олиш лойиҳаси Республикаси Миллий банкнинг “Лойиҳаларни экспертиза қилиш” бошқармасида ва “Осиё тараққиёт банки”нинг экспертлар гуруҳи томонидан маъқулланган ва 1998 йил тўртинчи чорагида молиялаштирилган бўлсада, “Фрут ЛТД” масъулияти чекланган жамият томонидан ишчи капитални барпо этиш ва қурилмаларни 1999 йилнинг мавсуми бошлангунга қадар етказиб келиш имкониятлари ҳал этилмаганлиги туфайли, лойиҳанинг молиялаштириш масаласи пайсалга солинганлигини кўриш мумкин.

Тошлоқ туманида жойлашган “Навбахор-Ф” ҳиссдорлик жамияти Исроил давлатининг “Эйнаб” фирмасидан 312 минг АҚШ доллари миқдоридаги сут маҳсулотларини қайта ишлаш технологиясини сотиб олиш мақсадида “Ўзбек Лизинг Интернэшнл” ҳиссдорлик жамиятига мурожаат этган. “Ўзбек Лизинг Интернэшнл” ҳиссдорлик жамиятининг мутахассислари томонидан “Навбахор-Ф” ҳиссдорлик жамияти фаолиятини ва Исроил давлатининг “Эйнаб” фирмаси технологияси ўрганилиб чиқилганидан сўнг, молиялаштириш ҳақида қарор қабул қилинган. Лекин “Навбахор-Ф” ҳиссдорлик жамияти ушбу лойиҳани амалга ошириш давридаги дастлабки харажатларни молиялаштириш имконияти йўқлиги асос қилиб, лойиҳани амалга оширишдан бош тортган[11].

Худди шундай ҳолатни Андижон вилоятида ҳам кузатиш мумкин. Жумладан, лойиҳа қиймати 20600 минг АҚШ доллари бўлган, шундан банк кредити 10140 минг АҚШ доллари тенг, корхона учун бирламчи айланма маблағи инвестиция давридаги харажатлар 4400 минг АҚШ доллари, бино ва иншоотлар қиймати – 6 млн. АҚШ доллари тенг бўлган “Ёрқишлоқ АЖ” ни техник қайта жиҳозлаш лойиҳа Миллий банкнинг ижобий ҳулосаси берилмаганлиги учун инвестиция ўзлаштирмаган [12].

Водий вилоятларда бундай салбий ҳолатни юзага келишига асосий сабаблар жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин. Биринчидан, шаҳар ва туман ҳокимликлари томонидан ўз ҳудудларида мавжуд хомашё маҳсулотларини қайта ишлаш ва экспорт қилиш масалаларига етарли даражада ўрганилиш талаб даражасида йўлга қўйилмаганлиги, Иккинчидан, тадбиркорларга бу соҳада етарли даражада қўнқма-тавсиялар берилишини йўлга қўйилмаганлиги, Учинчидан; чет эл инвестицияларни жалб қилиш бўйича лойиҳалар танловини ўтказилишини йўлга қўйилмаганлиги, тўртинчидан, мавжуд лойиҳаларни йил рўйхатида ўтказилиб йиллик лимитга қўшиш масаласидаги сансалорликка йўл қўйилганлиги, бешинчидан, корхона раҳбар кадрларни қўнимсизлигидандир [13].

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 23 ноябрдаги 459 сонли “Республика минтақаларида хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарни ташкил этиш дастурига ўзгартишлар киритиш тўғрисида”и қарорини қабул қилиниши, ушбу қарорни Фарғона вилоятида ижросини таъминланиши бўйича ҳокимликнинг 2001 йил 5 декабрдаги №273 – сонли “Вилоят ҳудудларида хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарни ташкил этиш дастурига ўзгартиришлар киритиш тўғрисида”ги қарори[14] қабул қилиниб, унга мувофиқ, вилоятда 2005 йилга қадар хўжалик юритувчи субъектларнинг хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарни ташкил этиш режаси ишлаб чиқилди. Дастурда, вилоят миқёсида 2005 йилда 26 та қўшма корхоналар ташкил этиш, ушбу ташкил этилган қўшма корхоналарнинг вилоят туманларида жойлашувидаги мутаносиблигини сақлаб қолиш, ташкил этилган қўшма корхоналарни ишлаб чиқариш

йўналишларини, тармоқлари камровини кенгайтириш назарда тутилган.

Ушбу дастурга, асосан, 2005 йилга келиб хорижий инвестициялар иштирокида ташкил этилган қўшма корхоналар вилоят иқтисодиётини ун ва ун маҳсулотларини ишлаб чиқариш, сут маҳсулотлари ишлаб чиқариш, жун маҳсулотларини қайта ишлаш, мева ва сабзавотлардан консерва маҳсулотларини ишлаб чиқариш, пахта хомашёсини қайта ишлаш йўли билан калава иплар ишлаб чиқариш, пахта чиқиндиларни қайта ишлаш, газлама ишлаб чиқариш, чарм маҳсулотларини ишлаб чиқариш, мебель ишлаб чиқариш, кишлоқ хўжалиги самарадорлигини ошириш учун уруғчилик селекциясини йўлга қўйиш ҳамда янги экин ва қўчат навларини яратиш, вилоят ҳудудидаги мавжуд маъданли сув манбаларидан унумли фойдаланиш учун минерал сув ишлаб чиқариш ва уни кадоқлаш, шиша буюмлари ишлаб чиқариш, маҳаллийлаштириш дастурига асосан автомобиллар учун юқори сифатли мойлар ишлаб чиқариш тармоқларида ташкил этилганлиги қўшма корхоналарнинг камрови кенгайганлигидан далолатдир.

Таъкидлаш ўринлики, Фарғона вилоятида 2005-2007 йиллар мобайнида чет эл инвестицияларини жалб этиш дастури доирасида муайян инвестицион лойиҳаларни амалга ошириш назарда тутилди. Дастур 409,5 млн. АҚШ доллари миқдоридаги инвестиция лойиҳаларни ўз ичига олди. Ҳисоб-китобларга кўра, мазкур лойиҳалар 329 млрд. сўмлик ишлаб чиқариш ҳажмини амалга ошириш, шу жумладан, 191 млн АҚШ долларлик экспорт ҳажмини ўзлаштиришга ва 18400 иш ўринлари яратиш имконини берди.

Дастур доирасида ип-калава, трикотаж матолар, тўқима ва трикотаж буюмлари, антикор, шиша идишлар, паррандачилик маҳсулотлари, қуруқ сут, казеин каби маҳсулот турлари ишлаб чиқарилиши йўлга қўйилди.

Чет эл инвестициялари ҳажми минтақа халқ хўжалиги тармоқлари мисолида куйидагича тақсимланди. Тўқимачилик саноати-154,7 млн. АҚШ долларида- (37,7 фоиз); чет эл инвесторларига вилоят корхоналарининг акцияларини сотиш 50,3 млн. АҚШ доллари- (12,3 фоиз); кимё саноати 93,8 млн. АҚШ доллари (22,9 фоиз); минтақа ирригация тизимини ривожлантиришга йўналтирилган лойиҳалар 51,2 млн. АҚШ доллари(12,5 фоиз); кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини молиялаштириш 40 млн. АҚШ доллари (9,8 фоиз); озиқ-овқат саноати 12,9 млн. АҚШ доллари (3,1 фоиз); вилоят иқтисодиётининг қолган тармоқлари-45 млн. АҚШ доллари (10,9 фоиз) [15].

Мутаносиб суръатда шу йилларда Андижон вилоятида ташкил этилган қўшма корхоналар 2005 йилнинг биринчи ярмида вилоятнинг ташқи иқтисодий айланмаси 512,6 млн АҚШ долларини ташкил этган бўлиб, ўсиш суръати шу даврда икки марта ошиб, экспорт улуши -204,7 млн. АҚШ долларини ташкил этган. Импорт эса 307,9 млн. АҚШ долларини ташкил қилган. Экспортнинг ўсиши 2004 йилга нисбатан 1,8 мартага, импортнинг ўсиши эса 2,1 мартани ташкил қилган. Вилоятнинг ташқи савдо айланмасидаги МДХ давлатларининг улуши 41,8 фоизни, узоқ чет эл давлатлари ва Болтиқбўйи давлатларини эса 58,2 фоизни ташкил этган.

2005-2007 йилларда вилоят иқтисодиётига чет эл инвестицияларини жалб этиш доирасида 14 та лойиҳа жумладан, саноат соҳасида 6 та лойиҳа “Бобур”, “Марҳамат”, “Пойтуғ”, “Само” акционерлик жамиятларида, Андижон ГЭС-2 ва “Ривож” хусусий корхоналарига қарийб 19 млн АҚШ доллари миқдорида чет эл инвестициялари амалиётга татбиқ этилди[16].

Наманган вилоятидан ҳам 2005 йилнинг 1 январь ҳолатига кўра, 194 та акциядорлик жамиятлари 6677 та

хусусий корхоналар, 6770 та деҳқон ва фермер хўжаликлари, 75 та қўшма корхоналар, 3286 та бошқа мулк эгалари фаолият кўрсатган. Бу вилоятда ҳам яқин хорижий мамлакатларга қуруқ ва ҳўл мева, сабзавот ва полиз маҳсулотлари чиқаришдан ташқари, узоқ хорижий мамлакатларга пахта толаси, электр қайнатгичлар, сурма қопқоқлар, ярим ўтказгичли ускуналар, рангли металлар, ип ва шойи газламалар, маҳаллий саноатнинг миллий маҳсулотлари (пичоқлар, дўппи, атлас, адрас матолари) экспорт қилиниши йўлга қўйилди [17].

Кези келганида шуни таъкидлаш лозимки, вилоят миқёсида ташкил этилган қўшма корхоналарнинг барча иш жараёнларини назорат этиш, амалий жараёнларда юзага келган муаммоларни ҳал этиш вилоят ҳокимлигини махсус фармойиши билан биз юқорида зикр этиб ўтган, “Вилоятга чет эл инвестицияларини жалб қилиш ва чет эл валюта кредитлари иштирокидаги лойиҳаларни амалга ошириш ишларини мувофиқлаштирувчи Департамент” зиммасига юклатилди[18].

Водий вилоятлари иқтисодиётига олиб кирилган тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни миқдорини кўпайтириш ва экспорт кўрсаткичларини ошириш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ҳар бир йил якунларига бағишлаб ўтказилган йиғилишларида мунтазам равишда муҳокама қилиниб борилди. Жумладан, Андижон вилоятида фаолият кўрсатган қўшма корхоналарни ташкил этиш учун вилоят, туман ва корхоналар томонидан олиб кирилган хорижий инвестиция кўрсаткичларини бажарилиши вилоят ҳокимлигининг 2007 йил 17 февраль кунги 04/13-165-йиғилиш[19] ҳамда 2008 йил 7 июлдаги 06/02-102-йиғилиш[20] баёнларида куйидаги кўрсаткичлар қайд этилган.

Наманган вилоятида ҳам Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 19 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси 2008 йилги инвестиция дастури тўғрисида” ги ПҚ-704-сонли қарорини ижросини таъминлаш мақсадида 2007 йил 29 ноябрда вилоят ҳокимлигининг №201-сонли қарори қабул қилинди.

Қабул қилинган қарорга ва дастурга мувофиқ, биргина 2008 йилда вилоятда 7 та лойиҳа доирасида 28,0 млн. АҚШ доллари миқдоридаги хорижий инвестицияларни жалб қилиш режалаштирилди. Лекин тўғридан-тўғри жалб этилган хорижий инвестициялар ҳисобига “МРТ текстиль” хорижий корхонасига 20,6 млн АҚШ доллари, “Хайн Текс” хорижий корхонасига 10,0 млн АҚШ доллари миқдорида хорижий инвестициялар жалб қилинишига эришилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 28 ноябрдаги “Иқтисодиётнинг реал сектори корхоналарини қўллаб-қувватлаш, уларнинг барқарор ишлашини таъминлаш ва экспорт салоҳиятини ошириш чора-тадбирлари дастури тўғрисида”ги ПФ-4058 сонли Фармоннинг [21] ижросини таъминлаш тўғрисида Фарғона вилояти ҳокимлиги 2008 йил 12 декабрда қарор қабул қилди. Ушбу қабул қилинган қарорга, асосан, вилоятдаги иқтисодиётнинг реал сектори базавий тармоқлари корхоналарини қўллаб-қувватлаш, уларни барқарор ишлашини таъминлаш ва экспорт салоҳиятини ошириш чора-тадбирлари дастурини амалга оширишнинг мониторинги ҳамда тизимли назоратини таъминлаш ишчи гуруҳи тузилди [22].

Наманган вилоятида қабул қилинган инвестиция дастурида 2010 йилга келиб 55 та инвестиция лойиҳалари амалга оширилди. Ушбу лойиҳалар натижаси ўларок, 116 та йирик ва кичик ишлаб чиқариш объектлари фойдаланишга топширилди. Жумладан, Наманган шаҳрида 17 та, Мингбулоқ туманида 7 та, Косонсой туманида 9 та, Наманган туманида 11 та, Норин туманида 3 та, Поп туманида 13 та, Тўрақўрғон туманида 8 та, Уйчи

туманида 9 та, Учқўрғон туманида 11 та, Чортоқ туманида 6 та, Чуст туманида 13 та, Янгиқўрғон туманида 9 та янги объектлар топширилиб, уларга 38,4 млрд сўм маблағ сарфланди. Ушбу топширилган объектларда йилига 83,9 млрд сўмлик маҳсулот ишлаб чиқариш қувватлари жамланган бўлиб, уларда 2000 нафар иш ўринлари яратилди.

Хулоса. Фарғона водийси вилоятларига тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилиш вазифаси ва унинг асосий негизи бўлган хорижий инвесторларни жалб этиш лойиҳаси ҳукумат томонидан амалга оширилиб, шу

билан бирга халқаро тажрибаларга монанд равишда хорижий инвесторларнинг қўллаб-қувватлаш, уларга имкониятлар яратиш орқали вилоятлар ижтимоий-иқтисодий ҳаётини ривожлантиришга маълум маънода эришилди. Бу эса водийда хорижий инвестиция муҳитини барқарорлаштиришга, аҳоли бандлигини таъминлаш ва ушбу йўналишда ижобий натижаларга эришиш учун асос бўлиб, водий вилоятларига хорижий инвестицияларнинг жалб этилиши ҳудудларда иқтисодий барқарорликни таъминлашга ҳисса қўшди.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. I-жилд., Тошкент: Ўзбекистон; 1996. – Б.111-112.
2. Nawal K.Paswan. India and Central Asia deeping economic cooperation-New Delhi A.P.H.Publishing Corporation 2015.p.-29
3. Наманган вилояти давлат архиви, 275-жамғарма, 2-рўйхат, 12-иш 12,202-варақ.
4. Абдуллаев О. Наманган вилояти (Табиати, аҳолиси, хўжалиги). Наманган: Наманган вилояти ношirlиқ бўлими, 1995. –Б.145.
5. Фарғона вилояти давлат архиви. 1120-жамғарма, 1-рўйхат, 87-иш, 63-варақ.
6. Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси архивининг Андижон вилояти бўлими, Жамғарма 4141, рўйхат 21, Иш-37. Варақ-
7. Uzbekistan: Investment opportunities in the Agribusiness Sector // FAO Investment Centre EBRD cooperation programme. – Rome: Agriculture organization of the United Nations, 2003. – P.3.
8. Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси архивининг Фарғона вилояти бўлими, 2048-жамғарма, 19-рўйхат, 81-иш, 39-варақ.
9. Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси архивининг Фарғона вилояти бўлими, Жамғарма 2048, рўйхат 6, Иш-16. Варақ-
10. Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси архивининг Андижон вилояти бўлими, Жамғарма 4141, рўйхат 13, Иш-46. Варақ-30.
11. Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси архивининг Фарғона вилояти бўлими, 2048-жамғарма, 8-рўйхат, 1-иш, 46-варақ
12. Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси архивининг Андижон вилояти бўлими, 4141-жамғарма, 31- рўйхат, 76-иш, 279-варақ.
13. Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси архивининг Фарғона вилояти бўлими, 2048-жамғарма, 8-рўйхат, 1-иш, 42-43-варақлар.
14. Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси архивининг Фарғона вилояти бўлими, 2048-жамғарма, 14-рўйхат, 24-иш, 5-варақ.
15. Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси архивининг Фарғона вилояти бўлими, 2048-жамғарма, 14-рўйхат, 24-иш, 9-10-варақлар
16. Сулоймонов Р. Фарғонага чет эл инвестицияларни жалб қилиш истиқболлари. Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси.-Тошкент: 2005. № 7-8. –Б.30.
17. Юнусов М. ва бошқалар.. Андижонда ҳам саноат, ҳам агросаноат тараққий этапти. Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси.-Тошкент, 2005. № 5-6.-Б.13-14.
18. Ҳайдаров З. Наманган вилояти: ўтмиши ва бугуни. Наманган, 2014.-Б.120.
19. Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси архивининг Фарғона вилояти бўлими, 2048-жамғарма, 12-рўйхат, 36-иш. 4-5-варақлар.
20. Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси архивининг Андижон вилояти бўлими, Жамғарма 4141, рўйхат 31, Иш-107. Варақ-112.
21. Наманган вилоятининг ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичлари. Вилоят статистика бошқармасининг умумлаштириш бўлими 1991-2013 йиллар маълумотлари. Наманган. 2014 й
22. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 2008. 49-сон. 477-модда.

УЎК: 327:94(575.1+470)“19-21

Суннатилло ҲАМРАЕВ,
ЎзР ФА Тарих институти таянч докторанти
E-mail: hamroyev.s@mail.ru

ЎЗМУ доценти, т.ф.н А. Холиқулов тақризи асосида

THE ROLE OF LOCAL SOURCES IN THE STUDY OF EMBASSY RELATIONS BETWEEN THE EMIRATE OF BUKHARA AND THE RUSSIAN EMPIRE

Annotation

This article examines the reflection of the embassy relations between the Emirate of Bukhara and the Russian Empire in local sources. The significance of the information contained in the sources for revealing the essence of the period and the relationship between the two states was studied. During the analysis of sources, it turned out that special attention was paid to the coverage of palace receptions.

Keywords: Bukhara Emirate, Russian Empire, Emir Haidar, Mir Abdulkarim Bukhari, A.F. Negri, Ahmad Donish, mission, Azimjan divanbegi, manuscript, letter, embassy.

РОЛЬ МЕСТНЫХ ИСТОЧНИКОВ В ИЗУЧЕНИИ ПОСОЛЬСКИХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ БУХАРСКИМ ЭМИРАТОМ И РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИЕЙ

Аннотация

В данной статье рассматривается отражение посольских отношений между Бухарским эмиратом и Российской империей в местных источниках. Было изучено значение информации, содержащейся в источниках, для раскрытия сути периода и взаимоотношений между двумя государствами. В ходе анализа источников выяснилось, что особое внимание уделялось освещению дворцовых приемов.

Ключевые слова: Бухарский эмират, Российская империя, Эмир Хайдар, Мирабдулкарим Бухари, А.Ф. Негри, Ахмед Даниш, миссия, Азимджан диванбеги, рукопись, письмо, посольство.

БУХОРО АМИРЛИГИ ВА РОССИЯ ИМПЕРИЯСИ ЎРТАСИДАГИ ЭЛЧИЛИК АЛОҚАЛАРИНИ ЎРГАНИШДА МАҲАЛЛИЙ МАНБАЛАРНИНГ ЎРНИ

Аннотация

Мазкур мақолада Бухоро амирлиги ва Россия империяси ўртасидаги элчилик алоқаларини маҳаллий манбаларда акс эттиши тадқиқ этилган. Манбалардаги маълумотларнинг давр моҳиятини ва икки давлат ўртасидаги муносабатларни очиб беришдаги аҳамияти ўрганилган. Манбалар таҳлили давомида уларда сарой қабул маросимларининг ёритилишига алоҳида эътибор қаратилганлиги аниқланган.

Калит сўзлар: Бухоро амирлиги, Россия империяси, Амир Хайдар, Мирабдулкарим Бухорий, А.Ф. Негри, Аҳмад Дониш, миссия, Азимжон девонбеги, қўлёзма, мактуб, элчилик.

Кириш. Бухоро амирлиги ва Россия империяси ўртасидаги элчилик муносабатларни ўрганиш мазкур масалани ҳар томонлама ва холисона тадқиқ қилишни талаб этади. Икки давлат ўртасидаги дипломатик муносабатларни ўрганишда Россия элчилари кайдлари, ҳисоботлари, эсдаликлари, Россиянинг турли архивларининг ҳужжатлари билан бир қаторда маҳаллий манбалар ҳам муҳим аҳамият касб этади. Зеро, Бухоро амирлиги тарихини ўрганишда муҳим ҳисобланувчи маҳаллий манбаларда Россия империяси билан олиб борилган дипломатик муносабатлар хусусида ҳам бир қатор маълумотлар келтирилган.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Бухоро амирлиги ва Россия империяси ўртасидаги дипломатик муносабатлари ҳақида сўз юритилган маҳаллий манбалар, асосан, XIX асрга оид бўлиб, ушбу даврдаги ўзаро муносабатларини ўрганишда аҳамиятли ҳисобланади. Жумладан, XIX асрнинг биринчи чорагида Амир Хайдар ҳукмронлиги давридаги икки давлат ўртасидаги муносабатларни ёритишда Мирабдулкарим Бухорийнинг “Марказий Осиё тарихи (Афғонистон, Бухоро, Хива, Қўқон) [15]” “Тарихи амир Хайдар [8] ҳамда қўлёзма хатлар тўплами [6] мавзуга оид кимматли маълумотлар тақдим қилади. Ушбу тарихий манбаларда фақат XIX асрнинг бошида Бухоро ва Россия ўртасида

олиб борилган дипломатик элчиликлар тўғрисида маълумот берилади. Шунга қарамадан, XIX асрнинг биринчи чорагида Бухородан Россияга юборилган элчиликлар тўғрисида бу тарихий ёдгорликларда берилган маълумотлар икки давлат муносабатлари тарихини ўрганишда кимматли манбалардан бўлиб, рус ва чет эл тилларидаги манбаларда ҳамда Бухоро ва Россия муносабатлари тарихини ёритувчи махсус адабиётларда ёритилмаган тарихий воқеаларни аниқлашга имкон беради.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Мақолада тарихшуносликнинг даврий муаммовий, қиёсий-тарихий, ретроспектив усулларида фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Мирабдулкарим Бухорийнинг “Марказий Осиё тарихи (Афғонистон, Бухоро, Хива, Қўқон)” асари XIX асрнинг бошларида ёзилган бўлса ҳам, аммо рус шарқшуносларига 1876 йилда Парижда нашр этилгандан кейин маълум бўлган [10]. Асар, асосан, 1740–1818 йиллар давомидаги воқеаларни ўз ичига олади ва Афғонистон, Бухоро, Хива ҳамда Қўқон хонликлари тарихига бағишланади. Асарнинг Бухоро хонлиги тарихига оид қисмида муаллиф 1804–1805 йилларда Миралоуддин бошлиқ Бухородан Россияга юборилган элчилик ҳақида тўхтаб ўтади.

Мазкур манбада Миралоуддин бошлиқ бу элчиликнинг таркибида Мирабдулкарим Бухорийнинг ўзи ҳам элчининг ёрдамчиси сифатида иштирок этган. 1799 йилда Мирза Абдулла ва Мир Аловуддин элчилиги Астраханга ва у ердан Москвага, кейин Петербургга борганлиги маълум [5]. Мазкур элчилик 1804 йил Петербургдан Бухорога қайтиб келиш учун яна Астраханга келган унинг таркибида Мулла Абдулкарим Исмоилов борлиги Астрахан қилояти архив ҳужжатларида қайд қилинган [5]. Муаллиф ўз асарида Бухоро элчилигининг Россияга етиб бориши, Россиядан қайтиши ва савдо йўллари тўғрисида қисқача маълумот беради [10].

Мирабдулкарим Бухорий элчиликнинг таркибида қатнашиб, Россияда узоқ вақт турган бўлса ҳам, лекин Россия ҳақида, шунингдек, ўзи иштирок этган Бухоро элчилиги тўғрисида батафсил маълумот бермайди. Аммо, унинг қисқа бўлса ҳам берган маълумотларидан 1804–1805 йилларда Бухоро элчилигининг Россияга юборилиши ва унинг олдига қўйилган баъзи бир вазифаларни аниқлаб олиш қийин эмас. Мирабдулкарим Бухорий асарида Россия ва Бухоро ўртасидаги савдо йўлларини таърифлаб, Петр I замонидан бери рус подшоларининг Каспий ва Орол денгизлари орқали Ўрта Осиё ва Ҳиндистонгача савдо йўлини барпо этиш фикрлари Екатерина даврида ҳам мавжуд эканлиги тўғрисида ёзади. Шу билан бирга, бу икки денгиз орасидаги ерларда тоғлар йўқлиги сабабли, бу ишни амалга ошириш мумкинлигини баён қилади [10].

Мирабдулкарим Бухорий Бухоро ва Россия ўртасидаги савдо йўлини ўша вақтда Россияга юборилган Ўрта Осиё маҳаллий элчиликларининг иштирокчилари орасида биринчи бўлиб ўрганиб, масофаларнинг узунлигини ва йўллардаги тўхташ мумкин бўлган манзилларни аниқлаган. Муаллифнинг ёзишича, Бухородан Урганчгача эллик тош, Урганчдан Москвагача қирқ манзил, Москвадан Астрахангача бир юз етмиш тош, Оренбургдан Бухорогача икки юз йигирма тошли масофа ётар эди [10]. Мирабдулкарим Бухорий берган маълумотларга асосланиб XIX асрнинг бошида Россияга юборилган Бухоро элчиликлари ҳам савдо йўллари билан қизиқиб, масофани ўлчашга уринишлар бўлганлигини, йўлларнинг хусусиятларини ўрганишга ҳаракат қилганликларини кўрсатади. Шунингдек, Бухоро амирлиги элчилари ҳам Россия империяси билан муносабатлар олиб бориш жараёнида савдо қарвонлари қатнаши учун қулай бўлган йўлларни аниқлаш вазифасини ҳам бажарганлигини қайд этиб ўтиш жоиз.

Мазкур даврга оид яна бир тарихий манба “Тарихи амир Ҳайдар” асаридир. Ушбу манба ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар хазинасида (Инв. № 1836) сақланади. Бу асарнинг бир қисмини 1950 йилларда А.А. Семёнов рус тилида эълон қилган [11]. Унинг фикрича бу нусха Мулла Ибодулла ва Мулла Муҳаммадшарифлар томонидан мукамал ёзилган асарнинг бошқа номаълум муаллиф томонидан қисқартириб кўчирилган нусхасидир [3]. Ҳажми 97 бетдан иборат бўлган бу асарнинг бир боби Амир Ҳайдарнинг рус элчиси А.Ф. Негрини қабул қилиш маросимига бағишланади [3]. Хусусан, Россия элчилигининг Бухорога келиши билан боғлиқ воқеалар “Тарихи амир Ҳайдар” асарида шундай таърифланади: “...Шундай қилиб, у шаҳарга кириб келди; амир (шу муносабат билан) пойтахт рухонийларидан сўради: “Биз элчи олдига ўрнимиздан турсак, тўғри бўладими? Йўқми?” Рухонийлар шундай жавоб берди: “Амир биронта одамга қўлтиғига Куръон олишни буюрсинлар ва у элчининг олдига тушиб юрсин; агар амир ўринларидан турсалар, (бу) фақат Оллоҳнинг Каломига чуқур ҳурмат ваҳидан турган бўладилар (ва кофирлар билмай, буни ўзларига нисбатан юксак мақом амирнинг эътибори белгиси, деб

қабул қиладилар)”. Фикр амирга маъқул бўлди. Шу вақтда элчи Регистонга кириб келгани ҳақида хабар келди; у ерда арklar ва деворлар, майдон атрофидаги масжид ва мадрасалар томошабинлар билан тўла эди. Элчи арқада пайдо бўлиши билан амир аъёнларидан бирига қўлтиғига Куръон олиб, элчининг олдига тушиб юришни буюрди. У худди шундай қилди. Элчининг яқинлашиб келаётганини кўрган амир ўрнидан турди; элчи шу он амирга яқинлашиб, унга эҳтиром кўрсатди. Амир унга жой кўрсатди ва ўз ўрнига ўтирди. Амир элчига шаҳар ичида қатта уй ажратиб берди, унга махсус муваккал тайин қилиниб, элчининг қундалик таъминотини муҳайё қилишни унга топширди. Элчининг ҳамроҳлари Бозорчи номли ерга жойлаштирилди...”

Хуллас, бу (рус) элчиси Бухорода қарийб 50 кун (ё ундан кўпроқ ёки камроқ) истиқомат қилди, кейин амирдан орқага қайтишга ижозат олди. Рус давлати бошлиғига кўп нарсалар тортиқ қилинди; элчи билан биргаликда нихоятда қатта фил (фили маҳмудий) юборилди. Амир ўз тарафидан Россияга элчи юборади, бироқ йўлда рус элчиси оламдан ўтади (ва) амирнинг элчиси йўлида давом этиб, ажнабийлар давлат бошлиғи талабига мувофиқ хизмат қилиб, унга муносиб эҳтиром кўрсатади...” [12].

Манбада, асосан, элчиликни қабул қилиш маросими баён қилинган бўлса-да, Бухоро-Россия дипломатик муносабатларига оид айрим фактларни аниқлаштириш имконини беради. Хусусан, А. Негри элчилигининг аҳамияти давлатларнинг ўзаро муносабатларида қатта аҳамият касб этмади, шунга қарамай Бухоро ҳукумати томонидан дипломатик расм-русумлар ўз ўрнига қўйилганлигини кўриш мумкин.

Айтиш мумкинки, “Тарихи амир Ҳайдар” асарида Бухоро-Россия элчилик алоқалари қисқача баён қилинган. Тадқиқотчи Д. Валиева ушбу манбадаги маълумотлар таҳлилини олиб бориб қуйидагича асослайди. “Қўлёзма мазкур воқеалар юз бергандан анча кейин ёзилган (ёки кўчирилган) бўлса керак деб тахмин қилиш мумкин. Чунки унда айрим хатоликлар ва чалкашликларга йўл қўйилган. Жумладан, “рус элчиси оламдан ўтди (ва) амирнинг элчиси йўлида давом этиб, ажнабийлар давлат бошлиғи талабига мувофиқ хизмат қилиб, унга муносиб эҳтиром кўрсатди”, дейилади. Биринчидан, рус элчиси А.Ф. Негри нафақат омон-эсон ва хавф-у хатарсиз Петербургга етиб боргани, балки яна 34 йил яшаб, 70 ёшида дунёдан ўтгани маълум. Иккинчидан, А.А. Семёновнинг: “балки элчиликнинг бирор азбоси дунёдан ўтгандир”, деган тахмини ҳам шубҳали; бундай ҳолда мазкур элчилик ҳақида қатта китоб ёзган Е.К. Мейендорф бунга эсламай ўтмас эди. Учинчидан, амир Ҳайдар А.Ф. Негри элчилиги билан бирга ўзининг элчисини қўшиб юборгани ҳақидаги фикр ҳам тасдиқланмайди. Оренбург вилояти давлат архиви ва Россиянинг бошқа архивларидан фойдаланган тадқиқотчилар А.Ф. Негри билан бирга Бухородан жавоб элчилиги юборилмаганлигини қайд қиладилар” [13].

“Тарихи амир Ҳайдар” қўлёзмаси XIX асрнинг биринчи чорагида Бухоро-Россия дипломатик алоқалари тарихини ўрганишда муҳим манбадир. Унинг маълумотларини архив ҳужжатлари билан қиёсий ўрганиш эса икки ўртадаги дипломатик алоқалар тарихини ёритишда учраб турадиган тарихий чалкашликлар натижасида нотўғри хулосалар келиб чиқишига асос қолдирмайди.

XIX асрнинг бошларида Бухоро хонлиги ва Россия ўртасидаги муносабатларга оид яна бир манба дипломатик актлардан иборат бўлиб, улар ЎзР ФА ШИ қўлёзма асарлари фондида сақланмоқда. Мазкур актлардан икkitаси Амир Ҳайдарнинг Россия императори Александр I га юборган ёрлиқлари бўлиб, улар Бухоро амирининг амалий хатлар ва фармонлар тўпламида жойлаштирилган.

Мактубларда К.В. Несселроде билан ёзишмалар амирнинг Россия шохига талаблари ва келишувлар ҳақида маълумотлар келтирилади. Хусусан, Амир Ҳайдарнинг Россия подшоҳи Александр I га мактубида "...Биз турк султонига табрик учун юборган ғайратли ва ҳурматли мансабдор Мирза Муҳаммадсўф кўрчибоши эса, умид қиламизки, император аъло ҳазратлари, марҳаматингиз юзасидан ўзингизнинг мансабдорларингизга буйруқ беришни лозим топсангизки, токим у мансабдорни мулкларингиз бўйлаб ҳамма ерда, чегарагача ва орқага қайтишда мансабдорлар қабул қилсалар, унга меҳмон-навозлик кўрсатсалар ва у беҳавотир сафар қилаолса.

Бошқа ишларимиз ҳақида мансабдорларимиз Азимжон девонбегига оғзаки арз қилишга топшириқ берилган ва унга тўла ишонишингизни сўраймиз!" Ёрлик хижрий 1229 йил жумодул аввал (1814 йил 21 апрел) да имзоланганлиги ва орқасида сиёҳли муҳрда: Мирхайдархон Мирмаъсум ўғли [13] деган ёзув борлиги қайд қилинади. Ушбу хат мазмунидан Амир Ҳайдар даврида Россия империяси билан олиб борилган дипломатик муносабатларнинг баъзи бир тафсилотлари ҳақида маълумот ва тасаввурга эга бўлиш мумкин.

Элчи Азимжон девонбег (Мирза Мўминжонов, Азимжон Мўминжонов – С.Х.)нинг оғзаки баён қилганлари, унинг талабларига Россия империяси Ташқи ишлар вазирлиги, Оренбург генерал губернаторлари билан хат алмашунувлар орқали музокаралари сақланиб қолган [2]. Хусусан, Бухоро элчиси Азимжон Мўминжоновнинг Оренбург генерал-губернатори Г.С. Волконскийга хатининг таржимаси шулар жумласидандир [4].

Азимжон девонбегининг иккинчи элчилиги ва унга берилган Амир Ҳайдар ёрлиги (Александр I га мактуби) мавжуд. Бу ҳақда Оренбург харбий губернатори П.К. Эссен ташқи ишлар вазирлиги бошқарувчиси К.В. Нессельродега (1818 йил 7 (19) сентябрь) Оренбургга Бухоро хони девонбег Мирза Мўминжоновнинг элчи бўлиб келганлиги ҳақида хабар беради. (Бу унинг иккинчи элчилиги). Биринчи марта у подшо саройида 1815 йилда бўлган [13]. У Бухоро хонининг ёрлигини олиб келган. Мир Ҳайдархоннинг Александр I га (1818 йил 12/24) апрелда ёзган хати (ёрлиги)нинг форс тилидан таржимасидан қуйида парча келтирилади.

"...Давлатга садоқатли ходимимиз, ҳурматли Азимжон девонбегини Зуҳал сифат шуҳратли саройингизга элчи қилиб юбораяпмизки, (у) дўстлик ва иноқлик асосларини мустаҳкамласин. Нимаики айтмоқчи бўлсак, дўстона мактубимизда баён қилдик, мазкур элчига оғзаки айтиш учун вазифа ва топшириқ берилмади. Фақат дуода (қоламини). 1233 йил 14 жумадулаввал, душанба куни ёзилди" [7]. Ушбу мактубдан Азимжон девонбегининг элчи сифатидаги муваффақиятли ҳаракатларини англаш мумкин. Шу ўринда мазкур ёзишмаларнинг XIX асрнинг биринчи чорагида Россия империяси ва Бухоро амирлиги ўртасидаги дипломатик муносабатлар моҳиятини ўрганишда катта аҳамиятга эга манба бўлиб хизмат қилишини таъкидлаб ўтиш жоиз.

XIX асрнинг иккинчи чорагида Россия ва Бухоро хонлиги ўртасидаги муносабатлар тўғрисида маҳаллий тарихчиларнинг асарларида деярли ҳеч қандай маълумот берилмайди деб қўрсатиш мумкин. Чунки, уларда мавжуд бўлган маълумотлар жуда ҳам қисқа бўлиб, ҳатто икки давлат ўртасида қатновчи миссияларнинг хронологияси ҳам кўрсатилмаган. Масалан, "Тарихи амир Ҳайдар" асарида 1840 йилда Бухородан Россияга юборилган Бухоро элчиси Муқимбек тўғрисида қайд қилинган бўлсада, лекин унинг юборилган йили ҳамда олдига қўйилган вазифалари тўғрисида ҳеч қандай маълумот берилмайди [10]. Шунингдек, Мулла Олим Маҳдум Ҳожи ҳам ўзининг "Тарихи Туркистон" асарида Ўрта Осиё учун инглиз-рус

рақобати ҳамда шу билан боғлиқ воқеалар жараёнида Россиядан Бухорога юборилган К. Бутенев бошлиқ дипломатик миссия тўғрисида қайд қилиб ўтади [9]. Лекин Мулла Олим мазкур миссиянинг Бухорога келиши ва унинг олдига қўйилган вазифалари ҳамда Бухоро ҳукмрон доиралари билан олиб борган музокаралари тўғрисида деярли ҳеч қандай маълумот бермайди.

XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб Бухоро амирлиги ва Россия империяси ўртасидаги дипломатик муносабатлар ҳақида маълумот берувчи манбалар мавжуд. Хусусан, Аҳмад Донишнинг "Манғит амирлари тарихи", "Бухородан Петербургга саёҳат" асарларида Бухоро-Россия дипломатик муносабатларига оид бир қатор маълумотлар келтирилади. Аҳмад Дониш асарларида XIX асрнинг 50-йиллари охирилари ҳамда 1870 йилларгача бўлган дипломатик муносабатлар ҳақида маълумотларга эга бўлиш мумкин [14].

Абдуазим Сомийнинг "Тарихи салотини Манғития" асари нисбатан ҳолисона ёзилган. Асарнинг илмий аҳамияти шундаки, унда Бухоро амирлигининг Ўрта Осиёнинг Россия тарафидан босиб олиниши арафасидаги иқтисодий ва сиёсий аҳволи ҳамда Бухоро-Россия муносабатлари бирмунча кенг ёритилган. Асар Л.М. Елифанова томонидан сўзбоши ва зарур изохлар билан русча таржимаси 1962 йилда амалга оширилган [1 Б. 258.]. Бухоро-Россия дипломатик муносабатлари хусусида маълумот берадиган яна бир манба "Тарихи Салимий"дир. Асарнинг 1860–1920 йиллар воқеаларини ўз ичига олган катта қисми бутунлай янги бўлиб, муаллифнинг ўзи бу воқеаларнинг гувоҳи бўлган. Асарда амир Музаффар даврида Ҳисор, Кўлоб, Балжувон, Қоратегин ва Дарвозда бўлиб ўтган исёнлар, Бухоро-Кўқон ва Бухоро-Россия муносабатлари, Бухоро амирлигининг XIX асрнинг иккинчи ярмидаги маъмурий тузилиши ҳақида маълумотлар бор [1].

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Бухоро амирлиги ва Россия империяси ўртасидаги дипломатик муносабатларни ўрганишда маҳаллий манбалар ҳам ўз ўрнига эга. Ушбу манбалар, асосан, XIX асрнинг бошларига ва иккинчи ярмига оид бўлиб, Россиядан Бухорога келган айрим элчиликлар ҳақида маълумотлар беради. Маҳаллий манбаларнинг умумий хусусияти шундан иборатки, уларда, асосан, элчиларни қабул қилиш маросимлари дипломатик одатлар ҳақида батафсил маълумотларга эга бўлиш мумкин. Аммо амирларнинг ёрликлари ва ўз элчиларига берган топшириқларида ўзaro муносабатларнинг иқтисодий ва қисман сиёсий жиҳатлари ҳақида ҳам маълумотларга эга бўлиш мумкин. Шу нуктаи назардан Бухоро амирлиги ва Россия империяси ўртасидаги дипломатик муносабатларни илмий тадқиқ қилиш масалаларида маҳаллий манбаларга ҳам кенг миқёсда мурожаат қилиш талаб этилади.

Шу ўринда қайд этиб ўтиш жоизки, Амир Ҳайдар (1800–1826) ҳукмронлиги даврида олиб борилган дипломатик муносабатлар бўйича маълумот берувчи манбалар нисбатан яхши ўрганилган ва парча таржималар нашр қилинган. Аммо XIX аср ўрталари, Бухоронинг Россия империяси томонидан протекторатга айлантирилиши даври ҳақида маълумот берадиган манбаларга жуда кам мурожаат қилинган. Хусусан, Аҳмад Дониш, Абдуазим Сомийнинг асарларини бунга мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Афсуски, ҳозирга қадар ушбу масала юзасидан маълумотлар берувчи манбалар ўзбек тилига таржима қилиниб, кенг илмий муомалага киритилмаган. Мазкур асарларда Бухоро-Россия дипломатик муносабатлари масаласининг ёритилиши ҳақида янги тадқиқотлар олиб борилишини талаб қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Manbashunoslik. Darslik. Ma'sul muharrir: D.A. Alimova. Toshkent: Turon-Iqbol, 2019.
2. Ўзбек дипломатияси тарихидан тарихий очерклар ва лавҳалар. Хайруллаев М.М. таҳрири остида. Тошкент., 2003.
3. Валиева Д. Амир Ҳайдар даврида Бухоро- Россия дипломатик алоқаларига оид маълумотлар. // Шарқшунослик 2000. № 10. 125-142-бет.
4. Внешняя политика России XIX и начала XX века. Серия 1. т. VIII.
5. Зиёев Х. Ўзбекистоннинг Каспий-Волга бўйлари ва Оренбург орқали Россия билан элчилик алоқалари тарихи(XVI асрнинг иккинчи ярми -XIX аср). I жилд. Тошкент: 2014.
6. Мактубот, муншаот ва маншурот. ЎзРФА ШИ қўлғамалар хазинаси. Инв. № 289.
7. Мироншоҳ мунши, Мулла Зоҳид мунши, Муҳаммад Тоҳир мунши. Мактубот, муншаот ва маншурот. ЎзРФА ШИ қўлғамалар хазинаси, Инв. №289. 200-а,б бетлар Д. Валиева таржимаси. // Ўзбек дипломатияси тарихидан тарихий очерклар ва лавҳалар. Хайруллаев М.М. таҳрири остида. Тошкент., 2003.
8. Мулла Ибодулла, Мулла Муҳаммадшариф. Тарихи амир Ҳайдар. ЎзРФА ШИ қўлғамалар хазинаси. Инв. № 1836.
9. Мулла Олим Маҳдум Ҳожи. Тарихи Туркистон. Маъсул муҳаррир: З. Чориев Тошкент. 2008. 184-187-бетлар.
10. Муҳаммаджонов А.Р., Неъматов Т. Бухоро ва Хеванинг Россия билан муносабатлар тарихига доир баъзи манбалар. Тошкент. 1957.
11. Семенов А.А. К истории дипломатических сношений между Россией и Бухарой в начале XIX в. // Известия АН УзССР. Ташкент, 1951, № 1. 85-95 бетлар.
12. Тарихи амир Ҳайдар. - ЎзРФА ШИ қўлғамалар хазинаси. Инв. № 1836. 81-а, 6 бетлар. Валиева Д. таржимаси. // Ўзбек дипломатияси тарихидан тарихий лавҳалар ва очерклар. Тошкент. 2003.
13. Ўзбек дипломатияси тарихидан тарихий очерклар ва лавҳалар. Хайруллаев М.М. таҳрири остида. Тошкент, 2003.
14. Хади-Заде Р. Аҳмад Дониш асарлари асосида. Аҳмад Дониш. Путешествие из Бухары в Петербург. Избранное. Душанбе. Таджикгосиздат. 1960. http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Donis_2/pred.phtml?id=13417
15. احوال خاندان لردنك وخوة ند وديوق وديخارا وكابل افغان. «История Центральной Азии (Афганистан, Бухара, Хива, Коканд)» (фр. *Histoire de l'Asie centrale (Afghanistan, Boukhara, Khiva, Khoquand)*). <http://ys.natlib.uz/ru/Article/Index/25>

УДК:94(575/146)

Шахло ШОДИЕВА,

*Бухоро давлат университети таянч докторанти
sh.shodiyeva_1991@mail.ru*

ЎзМУ доценти А.Замонов тақризи асосида

БУХОРОДА ГЕРМАН-ТУРК ЖОСУСЛИК ФАОЛИЯТИ

Аннотация

Ушбу мақолада Биринчи жаҳон уриши арафасида ва уруш йилларида Бухоро амирлигига турк тарғиботчилари билан бир қаторда герман жосусларининг кириб келиши, турк-герман эмиссарлари томонидан халқ орасида русларга қарши кайфиятни кучайтирувчи ташвиқотларнинг олиб борилганлиги, Усмонли турк махсус ташкилоти вакили бўлган Аҳмад Камол афанди фаолияти билан боғлиқ масалалар, шунингдек, герман-турк блогининг уруш бошланиш арафасидаги асосий мақсади ва назарияси архив материаллари ва тарихий адабиётлар ёрдамида таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Биринчи жаҳон уруши, эмиссарлар, герман-турк блоки, Аҳмад Камол афанди, “Исломни ўрганиш жамияти”, “Немис-Осиё жамияти”, айғоқчилик.

GERMANO-TURKISH ESPIONAGE IN BUKHARA

Аннотация

В данной статье на основе исторической литературы и архивных источников проводится анализ накануне Первой мировой войны и в годы войны прибытия немецких шпионов в Бухарский эмират. Также было изучено, что турецкими пропагандистами и турецко-германские эмиссары осуществляли антироссийскую пропаганду и основная цель и теория немецко-турецкого блога накануне войны

Ключевые слова: Первая мировая война, эмиссары, германо-турецкий блок, Ахмад Кемаль эфенди, «Общество изучения ислама», «Германско-азиатское общество», шпионаж

GERMAN-TURKISH ESPIONAGE IN BUKHARA

Annotation

In this article, based on historical literature and archival sources, an analysis is made on the eve of the First World War and during the war years, the arrival of German spies in the Emirate of Bukhara. It was also studied that Turkish propagandists and Turkish-German emissaries carried out anti-Russian propaganda and the main goal and theory of the German-Turkish bloc on the eve of the war

Key words: World War I, emissaries, German-Turkish bloc, Ahmad Kemal Efendi, Society for the Study of Islam, German-Asiatic Society, espionage

Кириш. XX аср бошларида Шарқ дунёсида миллий ўзликни англаш ва миллий истиқлол ғоялари кучайиб борди. Аммо, буюк давлатлар ўзларининг катта сиёсий ўйинларида мусулмонларнинг миллий озодлик туйғуларидан фойдаланишга уринганликлари тарихий ҳақиқатдир. Ўрта Осиё, умуман, Шарқ мусулмон дунёси учун Ислом тараққиётининг олий чўққиси, илғор ва тараққий этган давлати бу Усмонли турк империяси бўлиб ҳисобланган. Шу сабабли Ўрта Осиёнинг барча давлат раҳбарлари ва оддий мусулмон аҳолиси Усмонли турк султонларини мусулмонларнинг халифаси ва Оллоҳнинг ердаги сояси сифатида эъзоз қилганликлари тарихий манба ва адабиётларда ўз тасдиғини топган[1].

Усмонли турк давлатининг Ўрта Осиё, хусусан, Бухоро амирлигида фаолиятининг XX аср бошларида кучайиши Туркияда 1907-1908 йилларда “Ёш турклар” инқилоб ғалаба қозонгандан кейин бошланиб кетди деб айтишга тўла асосларимиз етарли. Шарқ мамлакатларида антифеодал чиқишлар, ислохотчилик ва тараққийпарварлик ҳаракатларининг авж олиши, яширин ва ошқора тарзда оддий аҳоли ва маърифатли қатламларнинг Усмонли турк давлатига хайрихоҳликни ошиб боришга туртки бўлганлигини тарихий адабиётлардаги маълумотлар орқали билдириб олиш мумкин [8].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Биринчи жаҳон уруши арафасида мусулмон аҳолининг, хусусан, Россия ва Англия қўл остидаги мусулмон аҳолининг Усмонли турк давлати умумий таъсири остида бирлаш-

тиришни қўллаб-қувватлаган Германия ва Усмонли турк давлатларининг ўзаро яқинлашуви кучайди. Бухоро амирлиги ҳудудига Герман-Турк блоки вакиллари кириб келиши йўналишлари Авғонистон, Эрон ва Хитой давлатлари ҳудудлари орқали эди. Шу сабабли Бухоро учун аввало биринчи жаҳон уруши даврида ушбу мамлакатга ҳудудий, диний-мазҳабий жиҳатдан энг яқини Афғонистонда Герман-Турк тарафдорларини кучайтириш талаб қилинишини барча империалистик давлатлар яхши англаб эди[5].

Усмонли турк давлати мавжуд вазиятда Ўрта Осиё мусулмонларининг маънавий ва диний дунёкарашидан фойдаланиб қолишга ва ўзи аъзо бўлган ҳарбий блок давлатлари фойдасига янги фронт очишга ҳаракат қилган дейиш учун барча асослар мавжуд. Жумладан, уруш бошланиш арафасида, 1913 йилда тузилган “Мусулмонлар кенгаши” (Германия) ташкилотининг кўплаб вакиллари Ўрта Осиё, жумладан, Бухорода ҳам Герман-Турк fronti манфаатлари йўлди тарғибот ва ташвиқот ишларини йўлга қўйиш, Усмонли турк давлати бошчилигида барча мусулмонлар ва туркларни “муқаддас уруш” мисол тариқасида келтириб ўтадиган бўлсак, 1913 йилнинг охирида биз юқорида таъкидлаб ўтган йўналишдаги тарғибот масалаларини йўлга қўйиш мақсадида, Усмон афанди, Саид Афанди, Бурхон афанди ва Хайфи афандилар Бухорога томон йўлга чиққанлари хусусидаги маълумотлар тарихий тадқиқотларда ўз аксини топганлигини кўриш мумкин[6].

Биринчи жаҳон уруши арафасида Усмонли турк давлатининг Германия бошчилигидаги ҳарбий блок томонидан туриб урушга кириши аллақачон келишилган бўлиб, Усмонли турк давлати махсус хизматлари Туркистон ўлкаси, айниқса, Бухорога алоҳида эътибор билан қараганлар. Бухоро амирлигида Герман-Турк fronti учун тарғибот ишларини жонлантириш учун 1913 йил Ўрта Осиёга савдогар қиёфасида Усмонли турк махсус ташкилоти вакили бўлган Аҳмад Камол афанди кириб келади. У Бухоро амирлиги ҳудудида Россия империяси учун кўрсатмага мувофиқ тартибда муаммолар туғдириши лозим эди. Биринчи жаҳон урушида Усмонли турк давлатининг енгилиши ва ушбу салтанатнинг парчаланиб кетиши, ушбу махсус вакилнинг ва унга ўхшаганларнинг ниятидан қайтишини ва ўз юртига қайтиб кетганлигини аниқламаган [1]. Аҳмад Камол жаҳон урушидан биров муддат ўтиб, Бухоро амирлиги ҳудудида Анвар Пошо томонидан туриб урушда иштирок этганлиги юқорида келтириб ўтган фикр-мулоҳазаларимизни тасдиқлашга хизмат қилади [1]. Юқорида келтирилган маълумотдан шундай хулоса қилиш мумкинки, Усмонли турк давлати ва Германия фойдаси учун биринчи жаҳон уруши арафасида ва уруш даврида келган сиёсатчилар, диверсион гуруҳ вакиллари, эмиссарларнинг барчаси ҳам ўз юртига қайтиб кетмаган. улар ўзларининг маслакларига содиқ қолиб, дастлаб Россия империяси, кейинчалик унинг меросхўри бўлган Совет давлатига ҳам қарши жанговар ҳаракатларини тўхтатмаганлар.

Тадқиқот методологияси. Биринчи жаҳон уруши яқинлашиб қолган бир даврда Бухоро амирлиги саройига Усмонли турк султони Абдулхамид II нинг яқин одами асли Истанбуллик бўлган Абдулмажид шайх юборилади. Унинг тарихий тажрибасида кўпуровчилик ва диверсион жиноятлар талайгина бўлиб, тарихий тадқиқотлар асосида яратилган адабиётларда, унинг Андижонда 1898 йилдаги Дукчи Эшон кўзғолони (Мадали Эшон) кўзғолонининг ташкилотчиларидан бири эканлиги ва Бухоро амирлигида Биринчи жаҳон уруши арафасида ўз фаолиятини қайта йўлга қўйиш учун юборилган шахс сифатида баҳоланганлигига онд маълумотларни кўриш мумкин [6].

Бухоро амирлиги ҳудудида юборилган бу шахс ва унинг тарафдорлари тезда Бухоро амирлиги ва кейинчалик бутун Туркистон ўлкасида Россия империясига қарши миллий озодлик ва мусулмонларнинг ягона давлат бўлиб (Туркия қўл остида) қуролли кураш ташкил этилишига бош-қош бўлишлари мўлжалланганди. Амир узоқ иккиланиб тургач, Герман-Турк fronti учун Россия империяси билан урушга киришни рад этганлиги тарихий адабиётларда ўз аксини топганлигини кўришимиз мумкин [2].

Биринчи жаҳон уруши бошланиши арафасида Туркистон ўлкаси ва Бухоро амирлиги ҳудудида кириб келаётган Усмонли турк эмиссарлари ва уларнинг ким эканлигини аниқлашнинг имкони анча қийин бўлган. Чунки Бухоро амирлиги ҳудудидан бориб, Макка ва Мадина шаҳарларида бир неча йиллар давомида истикомат қилувчилар ҳам Усмонли турк паспортларига эга бўлиб, уларнинг барчасини ҳам Усмонли турк давлати жосуслари деб аташ ноўрин бўлиб ҳисобланади. Ҳатто бу хусусда Бухоро амирлиги ҳудудидаги рус сиёсий айғокчилиги тўплаган маълумотларда ҳам фикр-мулоҳазалар келтириб ўтилган. Айғокчиликнинг ўз бошлиқларига юборган махфий маълумотларида, қўллаб турк фуқаролари уруш бошланиши билан амирлик ҳудудини тарк этганликлари, Бухорода Усмонли турк фуқароларининг деярли йўқлиги, Бухороликларнинг узоқ вақт Макка ва Мадина шаҳарларида яшаб қайтганларини ҳам турк фуқароси сифатида кузатувга олинганлиги, уларни полиция бошиги Г.Вельман одамлари ҳам кузатаётганлиги тарихий манбаларда қайд этиб ўтилганлигининг гувоҳи бўлиш мумкин [9].

Таҳлил ва натижалар. Германия билан Усмонли турк давлати ўртасидаги яширин келишувга кўра, бошланиши кутилаётган жаҳон уруши даврида Усмонли турк армияси Россия империяси ҳудудларига қириб бориши ва уларнинг ғолибона илгари силжишларини осонлаштириш учун олдиндан олиб борилган ташвиқот натижасида Россия империяси ҳудудидаги мусулмонлар томонидан тузилган диверсион гуруҳлар фронт орқасида турли топириқларни бажариши, кўзғолонлар, тўполонлар, темир йўлларни зарур вақтда издан чиқариши каби вазифаларни бажариши лозим эди. Герман-Турк блогининг уруш бошланиш арафасидаги асосий назарияси ана шундан иборат бўлиб, Усмонли турк давлати томонига юборилган Германия мутахассиси Лиман фон Сандерс бу режа етарли даражада ишончли эмаслиги, у бу қадар кенг ҳудудларда етарлича уюшқоқлик ишларини олиб боришнинг имкони йўқлигини ўз хотираларида келтириб ўтганлигини кўришимиз мумкин [4].

Тарихий манбалар таҳлили шуни кўрсатадики, айғокчилик манбалари обдон текширилиб, уларни таҳлил чиғиригидан ўтказгандан кейингина қуйи бўғиндаги вакилларга юборилган деб хулоса қилиш мумкин. Чунки 1913 йилнинг 8 июл кунда келган хабарларнинг бир нечта эканлиги, уларнинг айнан Германия фойдаси учун (Усмонли турк давлати иштирокисиз) йўлланганлиги ана шундай хулосага келишга асос бўлиб хизмат қилади. Эҳтимол Усмонли турк давлатига Германия ва Австро-Венгрия ишонмаган ёки Туркиянинг ўлкадаги нуфузини текширган бўлиши ҳам мумкин [10].

Биринчи жаҳон уруши бошланиш арафасида Германия Усмонийлар империясини ўз томонига ағдариб олиш ва Кавказ, Ўрта Осиё, шунингдек, Ҳиндисон ва Хитойгача бўлган ҳудудларда Россия ва Англия давлатларига қарши фронтлар тузиш, миллий озодлик ҳаракатларини авж олдириш орқали уларни Ғарбдаги бир қисм кўшинларини Шарқда тутиб туриш режаси мавжуд эди. Аммо бу режани амалга ошириш қийинлиги сабабли, мусулмонларни қўллаб-қувватлашига эришиш мақсадида қатор ташкилот ва жамиятлар тузилади. Ана шулардан мисол тариқасида немисларнинг “Ислонни ўрганиш жамияти” ва “Немис-Осиё жамияти” кабиларни келтириб ўтишимиз мумкин. Ушбу жамиятлар дастлаб Усмонли турк давлати ва ундан сўнг Россия ва Англия қўл остидаги мусулмонларни Германия томонидан туриб урушга киришишига эришиши лозим эди [3].

Европа давлатлари барибир Усмонли турк давлати ва султон номи билан иш кўргандагина уларнинг режалари бир қадар кўзланган мақсадни бериши мумкинлигини яхши тушунганлар. “Туркистон тўплами”да бу хусусда маълумот келтирилиб, Ўрта Осиёнинг сунна йўналишида эътиқод қилувчи барча аҳолиси Турк султонини ҳурмат қилиши, Бухоро амири эса, ўзини Турк султони хизматкори деб ҳисоблаши, Бухорога тез-тез турк агентлари келиб туриши билан боғлиқ маълумотлар келтириб ўтилади [7].

Хулоса ва тақлифлар. Биринчи жаҳон уруши арафасида Ўрта Осиё, хусусан, Бухоро амирлигида Россия империяси ва мустамлака маъмурларига бўлган нафрат, миллий озодлик учун кураш ғоялари шаклланиб бормоқда эди. Айнан мана шу нуктаи назарни кўзлаган Германия ва Усмонли турк давлати махсус хизматлари Бухоро амирлигидаги мусулмонлар ва мусулмонларнинг ўзаро биродар эканлиги ғоясини қурол қилиб, Бухоро амирлигини келажакда Россия империясига қарши уруш гирдобига тортишга ҳаракат қила бошлайдилар. Гарчи бу ҳаракат ўзини урушга қадар оқламаган бўлсада, биринчи жаҳон уруши даврида турк эмиссарларининг фаолияти кучайиб, маълум бир қутилган натижаларни берганлигини кўришимиз мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Васильев А.Д. “Знамя и меч от падишаха”. Политические и культурные контакты ханств Центральной Азии и Османской империи (середина XVI – начало XX вв). – М. : институт востоковедение РАН, ПРОБЕЛ – 2000. 2014. – 356 с.
2. Васильев А.Д. Взаимоотношения Османской империи и государств Центральной Азии в середине XIX – начале XX вв.//автореф. диссертации на соиск. учён. степ. Кандидат ист.наук – М.: 2007. – 46.
3. Восстания 1916 г. В Азиатской России: Неизвестное об известном (к 100 – летию высочайшего повеления 25 июня 1916г.):[коллективная монография] / [ред. – сост.: Т.В. Котюкова]. – М.: русский импульс, 2017. – 528 с.
4. Лундшвейт. Е.Ф. Турция годы первой мировой войны 1914-1918 гг. – М.: Наука, 1966. – 127 с.
5. Массон В.М., Ромадин В.А. История Афганистана том II. – М.: Наука, 1965. – 550 с.
6. Рахмонкулова З. XVI– XX аср бошларида Ўрта Осиё ва Усмонийлар давлатлари ўртасидаги ижтимоий-сиёсий ва маданий муносабатлар тарихи / Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзган диссертацияси. – Т.: 2002. – 139 б.
7. Санкт-Петербург.//Туркестанский сборник. Том. 151. – С. 13.
8. Халфин Н.А. Провал Британской агрессии в Афганистане <http://militera.lib.ru/research/halfinna1/index.html>
9. ЎМА, И-1-фонд, 32-рўйхат, 300-йигма жилд, 35-варақнинг орқа томони.
10. ЎМА, И-22-фонд, 1-рўйхат, 1201-йигма жилд, 76-варақ.